

MACKENSEN KATONÁIVAL

ÍRTA:
URAI DEZSÓ

BUDAPEST

A MAGYAR KERESKEDELMI KÖZLÖNY
HÍRLAP- ÉS KÖNYVKIADÓ-VÁLLALAT
KIADÁSA

Tolnai Világlapja nyomdai műintézete Budapest, VII, Dohány-u. *i*

BEVEZETÉS.

A modern háború minden egyéb, csak nem dekoratív. Nagy síkokon nem rohannak egymásnak fényes fegyverzetű seregek és a halmon nem áll környezetével a csatát irányító vezér. A katonák a föld alá bújnak, a szín néptelen, a föld alól gépek viaskodnak egymással. A festő és az író bénán, tehetetlenül áll szemben a modern háborúval. Egyik sem adhat hatásos dolgot, mert csak részlettel szolgálhat. A sok töredékből a szemlélőnek, olvasónak kell némileg megközelítő képet alkotni a most folyó óriási küzdelemről.

A magam részéről nem erőltettem ütközetek leírását, mert egy párszor benne voltam, de nem is sejtettem, máskor meg tudtam, hogy körülöttem ütközet folyik, de egyáltalában nem bírtam áttekinteni. A legtöbb, amit láttam ez volt: tizenöt gyalogos jobbra, tizenöt gyalogos balra tőlem.. Másnap megtudtam, hogy az ütközetet megnyertük és ilyen meg olyan nagy jelentőségű. Amit jól láttam, az a/katonák hallatlan szívóssága, fegyelme, ereje és bátorsága volt, továbbá a mérhetetlen nyomor és szenvedés, amelyik ezzel a háborúval jár. Ezekről a dolgokról írtam és ezek közel hozzák az otthonmaradthoz a háborút.

Mint haditudósítónak a német csapatoknál volt beosztásom és java időmet Mackensen tábornagy parancsnoksága alatt töltöttem. Az ő katonáival voltam Lembergől Breszt-Litovszkig, azután Szerbiában, az egész diadalmas offenzíva alatt, végül Macedóniában a görög határig, olyan távolságnyira, hogy a szaloniki-i öblöt és az entente csapatszállítóhajóit jól megfigyelhettem. Amit eközben láttam, soha egészen megírni nem tudom. Más se a maga tapasztalatait. Egész nagy irodalom tudja majd csak felölelni ezt a hatalmas anyagot. Szerény paráynak abba szánom ezt a pár oldalnyi könyvet.

Budapest, 1916. január végén.

Urai Dezső.

**OROSZ-
LENGYELORSZÁGBAN**

A BUG-HADSEREG ÚTJA

Egy napon hirtelen és titokzatos módon eltűnt Stryjből Linsingen tábornok, a császári Súdarmee parancsnoka, ugyanakkor nyoma veszett a nyájas és nagytalentumú Stolzmann tábornoknak, a Súdarmee vezérkari főnökének- Hogy a meglepetés nagyobb legyen, mind egy szálíg eltűntek a hadsereg-törzshöz tartozó tisztek, altisztek, legények, tolmácsok, telefonisták és ordonáncok. Amikor reggelre bementem a hadsereg-parancsnokság épületébe, az összes ajtókon új nevek fogadtak: új excellenciás úr, új vezérkari főnök és más törzskar dolgozott az épületben. Még aznap délelőtt láttam egy hatalmas autót, rajta: Bugarmee. Estére beavattak a titokba: Linsingen tábornok és a hozzátartozó törzs új hadsereg szervezésén dolgozik, amelynek a neve: Bugarmee, az iránya a Bug folyása és a föladata Breszt-Litovszk elfoglalása. A Zlota-Lipa mentén csöndes idők várhatók, a császár parancsa tehát fontosabb pozícióba szőlította a tábornokot és kipróbált munkatársait.

A legnagyobb titokban állt föl a Bug-hadsereg és jó darabig senki se sejtette, hogy hol tartózkodik. Nekem, akinek odaszólt a beosztásom, Lembergben lehetetlen kis falu nevét súgták a fülembe és irgalmatlan nagy teherautóval útnak indítottak uttalan-utakon. Starewiesig, de sokat káromkodtam az oroszok stratégiai ötletén, hogy Ga-

licia határától a cholmi vasútig nem építettek utakat. Szántáson, árkon-bokton keresztül vergődött a nagy gépkocsi és egy nap alatt, mert nagyon iparkodott, megtett negyven kilométert. Másnap reggel helyben voltam kis leégett faluban, porosan, piszkosan, fáradtan. Stolzmann tábornok, amikor meglátott, harsányan kacagva csapta össze a kezeit:

— Ember, hogyan került ide?

Azontúl azután velük voltam és tanúja lehettem olyan munkának, amely érdemes a legnagyobb bámulatra.

Meglehetős tempóban elindultunk lefelé a Bug nyugoti oldalán. A tervet természetesen senki sem ismerte és úgy képzeltük, hogy a hadsereg megszállja a Bug-vonalat, elfoglalja Breszt-Litovszkot és arccal Oroszország felé fordulva, visszaver minden támadást, amelyik onnan jön. Itthon is, a hadseregnél is úgy gondoltuk, hogy Bug lesz a határa az előnyomulásnak.

Meglepetésünkre egy napon parancs érkezik, hogy ki kell forszírozni az átkelést a folyón. Volt egy híres bajor rohamdivíziónk, Knäusel generalis híres serege, az egy kicsit verekedett, azután úgy odaát termett, mintha a Lánchídon sétált volna át. Gondoltuk: oldalvéd a folyó keleti partján, de azután följebb lassan átkelt az egész hadsereg és az északi front helyett szép csöndesen északkeleti frontot kaptunk és előttünk termettek a rettegett Rokitno-mocsarak. Most már mindenki előtt világossá vált, hogy milyen nagyszerű földadat megoldására szemelte ki a legfelsőbb hadvezetőség a kipróbált seregparancsnokot. Súlyos, hatalmas koncepciójú terv bontakozott ki a Bugarmee csapatai előtt: legyűrni a Rokitno-mocsarak ezer veszélyét, megsemmisíteni az oroszoknak a természetes akadályba vetett reményét, megközelíteni a vár legkevésbé megerősített részét és elvágni az ország belsejébe vivő utakat és vasutakat. Poroszoknak és bajoroknak föl-

ragyogott a szemük: ebből nagy muszka-tragédia lesz. Dalolva rohanták meg a végtelen mocsarat.

— Nu mal los!

Ez volt a jelszó. Láp, mocsár, sok bujkáló víz, nád, biztos támaszt ígérő, ravaszul süppedő talaj, helyel-közzel hatalmas erdők fogadtak. Nedves homály, gyilkos pára, lázas, beteg levegő nyelte be a vitéz sereget. És ott volt az orosz, a kis átjárónál leskelődő, nádba bujt, fára kúszott ellenség, amelyik nem is harcolt, hanem vadászott ránk. Csodálatos, újfajta harc kezdődött, új módszerrel, új szempontokkal, a leghihetlenebb figyelmeit igényelve. Egyetlen hamis ösvény követése: biztos halál. Minden kocsis hadvezér volt: ha téved, elvesz egy egész kolon. Minden lovasjárőr stratégia és minden ütegpáncsnok külön a kezében tartotta az egész hadsereg sorsát. Ha kellő időben nincs a maga helyén és nem ont halál a makacsul küzdő ellenségre, fölbomlik a lánc és a hadsereg a mocsárba vész. Rettenetes napok voltak, rettenetes ütközetek viharzottak le, erdők dőltek ki, új tavak keletkeztek a gránát-tölcsérek helyén, a mocsár élt, tajtékozott, harcolt az oroszért: a Bug-hadsereg mindezt állta rendületlenül és ment előre.

— Nu mal los!

Zöld szőnyegű posványok partján szaporodtak az egyszerű fakeresztek, rajtuk a német sisak, a muszka tömegsírok apró dombok módjára sokasodtak az erdőkben, esténként faluk lángoltak föl és rőt fénybe borították a rengeteget: a Bugarmee ment előre.

— Nu mal los!

Minél közelebb nyomult Breszt-Litovszkhoz és az összekötő vonalakhoz, annál elkeseredettebbek voltak a harcok. Az oroszok tömegeket áldoztak föl, hogy megmenthessék a várban lévő hadianyagot. (A vár védésére akkor már nem gondoltak.) A folyó nyugati és keleti partján előnyomuló hadseregek

tudva ezt, szinte versenyt futottak, hogy megghiúsítsák az oroszoknak ezt a tervét. Egy napon aztán el-
esett Breszt és megkezdődött a nagy üldözés tovább,
keletre. A bajorok dühösek voltak, hogy elmaradt
az ostrom és harmincöt kilométeres tempóban rohan-
tak az ellenség után be, Oroszországba.

A Bug mente most már ismét csendes. A széles
és gyors víz kavarogva súrolja a lehajló fűzek lomb-
jait habjaiban nem vöröslik égő falvak visszfénye,
az ágyú bömbölése sem hömpölyög a folyó fölött.
A sokat emlegetett Bug ismét egyszerű, csendes
vízzé lett, mint volt azelőtt, amikor a partjain békés
halászok foldozták a hálót és esténként nevetős arcú
lengyel lányok ingerkedtek lovakat úsztató legé-
nyekkel. Csak éppen apró kereszték és dombok
nőttek a fűzek tövében...

TOJÁSVÁSÁR

A hatalmas teherautó fáradtan megáll egy szegényes faluban, az orosz-lengyelországi határon és a két soffőr nekidől a térképnek. Ismeretlen utakon járunk, távol a rendes forgalmi vonaltól: nem lehet tudni, jó irányban haladunk-e. A két német — fiatal, jó módú kereskedő békésebb időkben — hamarosan megállapítja, hogy nem tévesztettük el az utat, de azt is kisüti, hogy ma már nem érzük el a célunkat és valami evakuált lengyel faluban kell majd tölteni az éjszakát.

— Csakhogy akkor vacsora is kell, — mondják egyszerre — mert zsúp majd csak akad, de már az ennivalót régen elemelte a muszka.

Egy csoport szurtos parasztasszony áll a közünkben. Körülöttük csomó maszatos gyerek. Szapora beszédükből árva szót nem értünk, azt se tudjuk, min nevetnek. A németek elhatározzák/hogy tojást kell kérni az asszonyoktól.

— Eier, — mondja az egyik — habts Eier?

Az asszonyok vihognak, a német komolyan megismétli a kérdést:

— Eier...

A válasz újabb nevetés, most már fejcsóválástól kísérve, ami azt akarja jelenteni, hogy a furcsa szót nem értik. A soffőr nyugodtan Ids köröket rajzol a levegőbe és úgy ismétli;

—Eier...

Az asszonyok megint csak a fejüket rázzák. Odamegyünk mi is, hátha a mi szókinszünk gazdagabb, de csődöt mond a mi tudományunk is. A -fémek kezdenek dühbe gurulni: hogy lehet, hogy valaki nem érti meg ezt az egyszerű német szót. Egy pillanatig tanácstalanul állnak, azután mind a kettő leül a porba és buzgón kezdi rajzolni az oválisokat. Az asszonyok kíváncsian nézik a homokba rajzolt ábrákat és összerosolyognak: megértésről azonban szó sincs.

Mást kell próbálni. Az egyik elkezd kotkodácsolni és úgy totyog a porban, mint a tyúk, a másik peckesen lép az oldala mellett és torkaszakadtából kukorékol. Az asszonyok most már hangosan nevetnek és előrelökösik a gyerekeket, hogy jobban lásák a komédiát. A két fiú már piros a dühtől, de hiába, vacsora nélkül nem maradhatunk. Dolgozni kell tovább. Nagyot nyelnek, fújnak, azután újra kotkodácsolni kezdenek, olyan hangosan, hogy elhalatszik a szomszéd utcába. Közbe-közbe káromkodnak és az öklüket mutogatják az asszonyoknak. Ezeknek mindjobban tetszik a produkció, egyre többen gyűlnek az autó köré. Minket meg esz a méreg. Most már hárman ugrálunk, gesztikulálunk, le-felfutunk, kotkodácsolunk, kukorékolunk, káromkodunk, a lábunkkal a porban kapirgálunk, dühit, hogy nem értenek meg, négyféle nyelven is kiabálunk az arcukba: beszélhetünk ezeknek! Leülnek a kerítésre, onnan röhögnek ránk. A két német liheg, izzad, a haját tépi mérgében és ághoz-bothoz kapkod, hogy agyonüssön valakit, öt percnyi szünetet kell tartani, mert se ideggel, se tüdővel nem bírjuk már. De gyorsan esteledik, a gyomrunk is korogni kezd, újra munkához kell látni. Olyan szívettpően kezdünk kotkodácsolni, hogy a szikla is sírva fakadna, de ez a lengyel népség csak nem akar megérteni. A németek végre fáradtan megállnak és

nagyot lélegezve, úgy néznek maguk körül, hogy most mindjárt emberhalál lesz. Azután az egyik se szól, se beszél, hirtelen eliramodik — biztosan megbolondult, gondoljuk — és fut végig az utcán.

— Eier, — mondja a másik, most már szomorúan, csüggedten, szinte maga elé beszélve. Olyan szelíden suttog, mint az anya a gyerekéhez és néz az égre. Az asszonyok is elszomorkodnak: vájjon mi baja lehet ennek a jó embernek, hogy ilyen panaszosan szól. Vagy öt percig állunk így busán, szótlanul. Kis idő múlva jön vissza, aki eliramodott és hoz magával egy kaftános embert. Sietnek mind a ketten, a kaftános olyan ijedt, mintha a vesztőhelyre vinnék. Sehogyse tudja elgondolni, hogy mit akarnak tőle. Hozzánk érve, a német nagyot fúj és rákiabál a kaftánosra:

— Kérdezze meg tőlük, hogy kaphatunk-e tojást.

A kaftános — az ördög vigye el — csak két szót motyog (nekünk mennyit kellett dolgozni) és már felelnek a nők nagy határozottan:

—Tojás nincs.

A két német harapni kész.

—Nincs? — ordítják.

— Nincs — mondja most már megnyugodva a kaftános — az egész faluban nem akad egyetlen tojás sem.

— Ne maga beszéljen, hanem kérdezze meg ezektől az asszonyoktól.

A kaftános engedelmeskedik, mire az asszonyoktól jön vissza a válasz, kézzel, lábbal, fejrázással:

— Niema... nincs... Nincs az egész faluban.

— Minden háznál van tyúk — bömböli az egyik soffőr — minden háznál láttam tyúkot. Mi az istenylát csinálnak ezek a madarak egész nap?

A kaftános vállat von.

— Hát mit csinálnak? Kapirgálnak, kapirgál-

nak és unatkoznak. Mit lehet csinálni az ilyen nehéz időkben?

Be kell szüntetni a munkát. Végre embert nem lehet ölni tyúktojásért és a két német vörösén és lilán leül az autó mellé. Öt perc múlva az egyik — minden remény nélkül, csakúgy gépiesen még egyszer megszólal:

— Egy tojás sincs?

— Egy sincs.

Kezdünk készülődni, hogy induljunk ebből a faluból. Az egyik soffőr káromkodva „kurblizza” föl a motort, a másik — jobb híjján — kockacukrot szed elő és szomorúan szopogatja: ma ez a vacsora. Az asszonyok egyet néznek, összesúgnak és később a tanácskozásba belevonják a kaftános embert is. Némi suttogás után előáll a kaftános és a világ legtermészetesebb hangján mondja:

— Van tojás.

A németek fölhördülnek:

— Van?

— Van — bólint a kaftános. — Hiszen minden háznál van tyúk, amint tetszik látni és mit csinál egész nap egy ilyen madár? Kapirgál, kapirgál és tojik.

— Tojik? — hörgik az én embereim.

— Mein Gott... hát tojik — ismétli szelíden a kaftános.

Most, most valami nagy szerencsétlenség fog történni! A németeknek még az ajkuk is rángatózik a dühtől, csak a kaftános áll nyugodtan és szaporán pislog.

— Lesz tojás, — hadarja — de nem pénz kell érte, gnädiger Herr, hanem kockacukor. Nu ja... Mert a pénzzel itt nem lehet kezdeni semmit, cukor pedig kellene. A gyerek csak úgy issza a tejet, cukorral. Az asszonyok majd két kockáért adnak egy tojást.

A németek ordítanak:

— Du Schuft... Hát most mondod ezt? Most, amikor már tovább kell mennünk? Amikor már nem tudjuk bevárni, hogy ez a banda hazaszaladjon a putrijába és hozza azt a tojást. Most mondod?

— Nur ka Aufregung, gnädiger Herr, — éneklí a kaftános — nem kell olyan messze menni azér a portékáért, — ezzel szól az asszonyoknak, azok meg kezdik kiszedni a keblükből — a tojást. Nagy lelki nyugalommal vájnak be a pruszlikjukba, egyszer, kétszer, ötször, tízszer, jönnek fölszínre a tojások, mindegyiknél egy, kettő, öt, tíz, az asszonyok mindig jobban soványodnak, a kőtenyeikben mindig több tojás fehérlík, végre ott van előttünk egy egész halom, lehet válogatni benne. Megcsodáltam a német önfegyelmet, hogy olyan ártatlan gyerekarccal tudtak keresgélni a tojásban a legények, pedig a tenyerükben szinte görcsösen rángatózott egy pár pofon. Csak mosolyogtak csöndesen, tétován, mint akit fejbevertek, aztán leszámolták a cukrokat. Teljesen kimerülve ültünk föl az autóra. A kaftános, fejét vállai közé húzva, ott állt a koci mellett és amikor indulni akartunk, csöndesen megszólalt:

— Egy kis províziót, gnädiger Herr...! Megérdemeltem a fáradtságért.

Mi kotkodácsoltunk, kukorikoltunk, táncoltunk a porban és ő kapott öt kocka cukrot — a fáradtságáért.

MEGHÓDÍTOTT FÖLDÖN

Kicsi, a világtól elmaradt orosz-lengyelországi faluban ülök és rovom ezeket a sorokat. Elöttem enyhén *dombos* vidék, *nem messze erdők* kéklenek, jobbjezst apró, alázatos házak zsuptetői bújnak meg a fák alatt, odébb lengyel grófi kastély falai villannak elő az erdőnek is beillő park lombkoronái mögül. Amíg a szem ellát, sehol élő lélek. Az apró házak tája üres, a patak partja elhagyott, a virágos rét is kihaltan fekszik előttem: a sok virág közt á táborig telefon karói állnak szélben hajladozva, de azért biztosan. Kihalt a tájék, de nem csöndes. Pár kilométernyire tőlünk rettenetes harc dúl, ágyú sortüzek dördülnek és visszhangjuk fenyegető bögéssel hömpölyög végig a síkon. Szakadatlanul szólnak a nehéz ütegek, dél óta egyre fokozódó hevességgel. Percnyi szünet nincs, a föld megremeget és a papiros, amely az ablakomat pótolja, zörög és a légnyomás alatt be-behajlik. Arra felé a pokol nyílhatott meg: frontáttörés, mondják a figyelő német vezérkari tisztek. (Reggelre megtudtuk, hogy csakugyan az volt és Cholm bevételét eredményezte.)

Köröskörül leégett házak és egy földült orosz templom. Ez is az orosz katonák munkája: itt is épp úgy dolgoztak, mint arra mifelénk, amikor ellenséges földön jártak. Itt is csak kormos gerendák és földretiport emberi hajlékok jelzik az utat, ame-

lyen a hatalmasnak hitt fehér cár serege fogcsikorgatva hátrálni kénytelen. A mi földünkön düh fogott el a pusztulás láttán, düh a barbár ellenség természetes viselkedése miatt, errefelé szánakozás: a saját földjét, a saját emberét is csak rontani képes az orosz. Nikolajevics Nikoláj tébolyodott agyában tudott csak megszületni a gondolat, hogy seregeink előtt föl kell perzselni egy egész országot, kiverni hajlékaiból az emberek százezreit és életüket és vagyoniukat áldozni annak a tehetetlen dühnek, amely ezt a betegvérű herkulest most eltölti. Vad kozákok rontottak saját véreikre és korbáccsal verték ki őket az országútra. Megrohantak minden apró falut, kihirdették, hogy egy órán belül mindenki útra készen álljon.

— Jönnék a germánok, meneküljete! — mondták. — Harcosaik még a csecsemőnek is levágják a fejét és lándzsára tűzik.

Egymást lökdösve, félőrülten rohantak ki a faluból az emberek. Férfiak, nők, gyerekek futottak előre, kezükben a leghaszontalanabb holmikkal. Az emberek közt marhák, lovak, kutyák vágattak, bőgve, nyerítve, ugatva és az egész karaván mögött kozákok nyargaltak és nagajkával Vertek, akit elértek. A nagy siettetés mindenkor, arra volt jó, hogy az emberek otthon hagyják az értékesebb holmit, mire a csapat másik része előbb végigrabolta az elhagyott falut, azután, fölgyújtotta a viskókat. Esténként a látóhatár tíz pontján is fölvröslöttek az égő falvak és még most is föl-föllobbannak, mindig beljebb, az ország közepe felé.

A szétszórtan épült falvak azért nem hamvadtak el egészen, mert a kozákok erre már nem várhattak: mindenütt ott voltak a nyomukban a szövetséges csapatok. Két-három sor leégett, azután magától meghalt a tűz. A megmaradt hajlékokba később visszaszöktek az erdőben rejtőzködő emberek, akik közül a zsidók és lengyelek sehogy se akarták el-

hinni a kozákok meséit a németek kegyetlenségéről. Ezek most itt élnek éhezve, meglapultan és imádkoznak, bár soha ne jönnének vissza az orosz katonák, az orosz hivatalnokok és Oroszország egyéb borzalmai. A visszaszököttek közt van a földesúr is, gróf Kocsinszky, aki feleségével és gyermekeivel három napot töltött az erdőben. A kozákok agyon akarták löni, mert nem akarta elhagyni a falut és a grófnak is menni kellett, de útközben bevette magát a sűrűbe és vadember módjára élt, amíg a kozákok tovavonultak.

A házakat ki tudták fosztani a cár katonái, de a termést nem tudták elpusztítani: áll sárgán, éretten és várja a kaszát. A fényes szerszám nem is késik: orosz foglyok kezében csillan meg és orosz kéz dönti le az orosz termést — a mi katonáink számára. Szép, nagykalászu búzák bólognak az enyhe szélben: jó kenyér lesz abból minékünk. És úgy kell, hogy a lefegyverezett orosz katona takarítsa be: alig valamelyes vezeklés ez azokért a bűnökért, amelyeket a mi falvainkban elkövettek ezek a hordák.

A rossz utak mentén apró, fától ácsolt szélmalomok állnak és búsan néznek a tovaördülő kocsisorokra. A ponyvás szekerek, mélyéből nekik idegen nóta csendül:

— Sir a kis lány a Balaton partján... magyar kocsislegény fűjja és amikor ráköszönök magyarul, nagyot néz a civilre, aki nem harcos létére is ezt a szomorú országot járja. Amikor szóra nyitja a száját, ennyit mond:

— De messzire elkerült hazulról az úr.

A szekeresek, az útjavító emberek mind magyarok errefelé és úgy dirigálják a munkára melléjük osztott oroszokat, hogy öröm nézni. Egy káplár, aki száz orrosszal javíttatja az utat, egyre biztatja az embereit:

— Csak szívesen, te, nem annak a muszka

apátoknak dolgoztok most. Tartós munka kell ide, öcskös.

A muszka laposakat pislog, látszik nem érti, miért kell most vakargatni ezt az utat, amikor jól megvolt az sok-sok évig vakaratlanul is.

Ebben a percben vasárnapi harangszó helyett újra szólnak az ágyúk és a hátráló orosz már az egyre szélesedő Bug hullámait láthatja. Nem arra lefelé, Galíciához közel, hanem jóval följebb. Nem-sokára azt is csak a másik oldalról nézegetheti...

ELMENT A RABBI...

Szép, csillagos, nyári égbolt fölöttünk, az uhnovi zsidó temető falának támaszkodom, előttem a réten német katonák énekelnek vidám nótákat, mellettem kis, kaftános, ezüstös szakállú zsidó áll és lehorasztott fővel mondja:

— Bizony, uram, nem tudunk mi igazán örülni, nem tudunk vigadni a sikereken, mert nincs velünk a mi vezérünk, a mi bölcsünk, nincs velünk a mi jó, okos rabbink ...

Egy darabig hallgat és gondolkodva néz maga elé. Nyomorult, görnyedt emberke, abból a népből, amely évezredek óta szenved, amelyet évezredek óta pusztítanak és amelyet éppen ezek a csapások tömörítenék szilárd, makacs egésszé, hogy ne tudjon elfogyni soha.

— A német katonák kérdezték is — szólal meg kis idő múlva — hogy mi is miért nem fogadjuk őket virággal és hozsannával, mint a többi főlzsabadtított város, de megmondtuk nekik, hogy mi csak imádkozni tudunk a fegyverek győzelméért, de örülni igazán nem, mert nagy a mi gyászunk: az oroszok elvitték a mi atyánkat, aki jó volt hozzánk.

Sóhajt, bólogat a fejével, darabig megint nem szól. A német katonák még mindig dalolnak, a tábori tüzek a nagy síkon a szellőben hajladozva lobognak és megvilágítanak egy városszéli templomot, amelynek a tornyai hiányoznak.

— Sokat szenvedtünk, — mondja később, amikor jóformán elfelejtettem, hogy mellettem van — de túrtünk, mert tudtuk, hogy ez a mi sorsunk és a megváltás még messze van. Éhezünk, korbács alatt ordítottunk, asszonyainkat és lányainkat rejtegettük és vártuk imádkozva a mi hős csapatainkat. Egy napon a mi határainkban dördültek meg az ágyúk: jönnek a mieink. Az oroszok kapkodtak ide-oda, csapatok jöttek-mentek, ágyúk nehéz gördülése verte föl a halott város csöndjét, mi, öregek és tehetetlenek a templomba gyűltünk, néhány gyertyát gyújtottunk és buzgón imádkoztunk Izrael istenéhez: ebben a nehéz órában segítse meg a fiainkat. A rabbi fuldokolva sírt az oltárnál és zokogását a mi zokogásunk kísérte. Szomorú péntek este volt... Kint dörögtek az ágyúk, kaszált a halál, asszonyaink a pincékben remegtek, a város sötét és kihalt, csak az istenházában égett néhány szál gyertya és mi fohászkodtunk az Úrhoz.

Itt elfogta a sírás, nem tudta folytatni. Később és nagynehezen vettem ki belőle a többit. Ima után bezárták a templomot és hazasompolyogtak. Egy órával később megjelent a templom előtt az aradnyik (orosz közigazgatási hivatalnok) négy katonával és elkiáltotta magát:

— Nyissátok föl a templomot!

A templomszolga ijedten bujt elő szegényes hajlékából és készségesen föltárta az ajtót. Az aradnyik berontott, nemsokára nyolc orosz katonát lökött ki az utcára. A nyolc orosz még az istentisztelet alatt osont a templomba és a zsidók tudta nélkül elrejtőzött a frigyszekrény mögé. Itt akarták megvárni, amíg az orosz sereg tovavonul, hogy megadhassák magukat a mieinknek. Ezer és ezer elcsigázott orosz katona csinálta ezt így és csaknem minden faluban ejtettünk ilyen módon foglyokat.

Az aradnyik rárivalt a reszkető templomszolgára:

— Ti, zsidók, rejtettétek el a nyolc katonát, ezért lakolni fogtok.

Nyomban elfogta a templomszolgát és elindult az őrséggel a rabbi lakása felé. A rabbi égő gyertyák előtt, egyedül ült a szobájában és imádkozott. A katonák szó nélkül vállon ragadták és kilökték az utcára.

— Majd Szibériában folytathatod — mondta az aradnyik és azontúl egy szóval sem jelezte, hogy mi a bűne az öreg papnak.

A szomorú hír még az éjjel házról-házra szállt a nyomorult városkában. Őrjáratokkal, korbáccsal nem törődve, rohantak ki viskóikból a zsidók és jajgatva gyülekeztek az aradnyik háza előtt. A kózákok közéjük lovagoltak, szétszaladtak, azután újra tömörültek és a szakállukat tépve jajgattak a tisztviselő kapuja előtt. Napokig nem állt velük szóba az aradnyik. A végleges visszavonulás előtt néhány órával tudtukra adta, hogy kétezer rubelért kiválthatják a rabbit. A nyomorult nép szétrebbent, otthon felásták a rejtett pénzeket, az asszonyok füléből kivették a függőket, elkótyavetyéltek marhát, lovat és kiteremtették a kívánt összeget. Örömteli szívvel vitték az aradnyikhoz.

— Gyertek délben, a rabbi szabad lesz.

Egész nap folyton vonultak vissza az oroszok.

Nehéz trénszekerek, ágyúk zörögtek végig a városban és piszkos, tépett gyalogság menetelt folytonosan. Délben parasztszekér állt meg az aradnyik háza előtt és néhány perccel később kijött az orosz tisztviselő és a csomagjaival elhelyezkedett a szekéren.

— Uram, — jajgattak a zsidók — ne feledkezz meg rólunk, hiszen adtunk pénzt, jó pénzt...

Az aradnyik odaintett egy katonát és megparancsolta neki, hogy keresse ki a foglyok közül az öreg rabbit és hozza el.

— Az utamért pénz jár — felelte közönyösen a katona és nem mozdult.

— Mennyit akarsz? — lihegték az emberek.

— Kétszáz rubelt...

Azonnal összegyűjtötték és oda adták a katonának. Ez elindult, ment vagy ötszáz lépést, azután visszatért.

— Nem találom.

— Hajts! — kiáltotta a kocsisnak az aradnyik.

A kocsi elindult, egy csomó lobogó kaftánú, fantasztikus alak utána.

— Uram, a rabbit bocsásd el... Pénzt kaptái... Légy jó ... ő öreg és beteg és a mi gyámolítónk...

Az aradnyik nem ügyelt a jajgatásra. A zsidók a kocsi elé vetették magukat, az elszántabbak megfogták a kantárszárat.

— Uram, légy ember ...

— Most már nincs időm... — dörmögte az aradnyik. — Majd...

Nagynehezen rászánta magát, hogy a kétezer rubelből ezerötyszázat visszaadott. Azután elhajtatott.

Mögötte megindult a szomorú karaván. Fogoly katonák, erőszakosan rabul ejtett polgáremberek ballagtak és ezek közt görnyedve, nehezen lépve az öreg rabbi. Sírt és némán áldotta az embereket. Szólnia nem lehetett, mert a kozákok szorosan mellette lovagoltak. A nép pedig, férfiak, asszonyok, gyerekek, izzadva, lihegve, jajveszékelve futottak a szomorú menet mellett és csókolni akarták az ősz pap ruhája szegélyét. Nem lehetett. Még egy darab kenyeret sem adhattak vele útravalóul. A rabbi felesége a város végén ájultan rogyott a porba, legény fiát úgy kellett visszatartani erővel, mert rá akart rontani a kozákokra. Kigyózott, ment a karaván, az első dombhajlat mögött eltűntek mind: orosz fegyveresek, vad kozákok, elhurcolt emberek: elment a rabbi.

Talán nem is érdekes ez a sötét tónusú, régi getthóhangulatú kép, nagyobb bajaink vannak, azért talán mégis följegyzésre méltó. Egy ember kapcsán

közelebb viszi az otthonlevőkhöz a háború borzalmait. És hány ezer ember járt és szenvedett így!... Egy egész világ!

Az én emberem már régen hallgatott és a temető falának dülve zokogott. Én a kialvó tábortüzet nézegettem, amelyek körül már kevés árnyék mozgott. A bukott vállú, szomorú zsidócska elindult a viskója felé.

— Rokachnak hívták a szegényt — szólt vissza halkan. — Rokona volt a híres belzi rabbinak.

Kicsit megütközve nézett rám, hogy sohasem hallottam a belzi rabbiról.

— Az a legszentebb és legbölcsebb ember egész Galíciában — tette hozzá meggyőződéssel. — De a legjobb ember ő volt, a mi rabbink...

A NÉMET VARSÓ

Néhány nap előtt Varsóban jártam, nem azért, hogy dolgozzam, de mert a Rokitno-mocsarak után forró, leküzdhetetlen vágyat éreztem, hogy megint kultúrárt lássak. Rettenetesen él az emberben ez a kívánság és a fronton harcolók — a generálistól a közlegényig — talán ettől a vágytól szenvedik a legtöbbet. Egyszer három napig erdőben táborozott a hadtest törzse és mert, hogy napijáróra nem volt csak egy kis vadászház, nekem a hadtestparancsnok autóját utalták ki lakásul. Az első éjjel nem tudtam aludni: simogattam a párnákat, minden pillanatban meggyújtottam a villanyt, erőltettem az olvasást a pompás fénynél és sehogyse tudtam betelni azzal, hogy csipkés függöny volt az ablakomon.

Varsóba is főként ez a vágy hajtott. Két német tiszttel indultunk, hogy egyetmást vásároljunk a hadtest számára: ha már szegények nem tudnak valamennyien berándulni, legalább menjen ki egy kicsit hozzájuk Varsó. Breszt-Litovszktól Varsóig száznyolevan kilométer az út — a legkitűnőbb országutak egyike — és ezen a távolságon egyre izgatottabban emlegettük:

— Elsősorban kávéházba megyünk.

— És elvacsoráljuk az egész várható hadisarcot ...

— És fölülünk a villamosra!

A programm tehát megvolt: olyan fejest ugrunk a jó életbe, hogy ezzel az ugrással fölléphetnénk az orfeumban. Idegesség, türelmetlenség, versenysoffőr vezeti a kocsit, szisszenve, aprókat fölkiáltva repülünk el borotvaélesen a visszatérő lakosok szekerei mellett, kolonnok tűnnek föl és el, pillanat alatt. Lärmásabb a kocsí járása: város. Mint a fátyolon keresztül, úgy látom: bizarr házak, nyüzsgés, fantasztikus, kaftános csoportok, pihenő csapatok, sétáló katonák, bámuló nők. Újra mező, az országút barna sávja hihetetlen messzire szökik előlünk a nagy síkon, a szemhatárnál utólérjük, újra város, ugyanazok a kulisszák, ugyanaz a tömegcsoport, megint az országút. Sötétedik, elered az eső, a kocsit lassabban szalad, a soffőr kihajol az esővédő üveglap mögül, hogy jobban lásson, mi lázasan kereszük az égbolton a sápadt fényfoltot: a nagyváros glóriáját. Egyik is látja, másik is: nem az. Az idegesség fokozódik, a kocsit sebessége csökken: nem lehet rohanni. Visszadőlünk a párnákra, várunk most már ránk kényszerített türelemmel. Még egy kicsit simán haladunk, aztán nagyot ugrik a gépkocsi és azontúl aprókat szökkenve halad.

— Prága, — szól vissza a soffőr.

Varsó külvárosában vagyunk. Esti nyolc óra. A koromsötétben hiába akarunk megismerkedni Prágával, ahol az oroszok pár órára megállapodtak és tüzes búcsút mondtak a szép Varsónak. Mészsziről két hatalmas reflektor világít bele az éjszakába. Ott a Visztula és az új fahíd, amelyet három nap alatt vertek a derék német hidászok, öt perc alatt beleszökünk a fénysávba: előttünk ezüstösen a folyó, jobbra, belemosódva az éjszakába a híres, most fölrobbantott varsói híd tört vonala, odább, alig kivehetően fekete tömbök a vízben: a szétépett vasúti híd. A fahíd erősen sárga villanyfényben úszik, minden talpalattnyi hely megfigyelhető (ala-

posan figyelik is) minden autóba, kocsiba belekémlelnek, aztán előre. A túlsó oldalon pár száz méteren csupasz töltés, később kis házak, majd nagyobb házak, egy forduló: villanyos keresztezi az utunkat, benne lányok, asszonyok, színházba sietők, tiszta urak.

— Schau! — mondja gyerekes ellágyulással az egyik német tiszt és kihajol a kocsiból. Jól öltözött hölgy megy el mellettünk, kis kutyával. Az autó a villamos elvonulását várja, a főhadnagy nem bír magával, megszólítja a hölgyet:

— Mein gnädiges Fräulein — rebegi boldogan és elfogódva kérdezi egy utca nevét. A kisasszony tökéletes németséggel utasít a helyes irányba, a kommandatúra felé. A kis darab út valóságos álm: fényes utcák, ragyogó boltok, hatalmas templomok, sok ember, a lakásokból villanyfény szűrődik ki, hotelportás álldogál a ragyogóan világos kapu előtt, villamosok csöngetnek, a német tiszték sétálnak a mi tisztjeinkkel: Varsó, Varsó, csakhogy látunk! Csakhogy így látunk!

A kommandatúrára kell menni lakásutalványért. A szállodák saját kezelésükben nem adhatnak szobát, az összes hoteleket a katonaság kezeli. Néhány szállót kizárólag tiszteknek tartanak fenn, a többiekben helyet talál az utazó polgári közönség. A szobák árát a városparancsnok szabályozta: a német olcsóság egyszerre vonult be a csapatokkal. A parancsnokságon fölmutattuk az írásainkat, öt perc múlva a kezünkben volt a cédula névszerinti megjelölésével a szállónak, számszerinti megjelölésével a szobának és már mentünk lefelé a széles márványlépcsőn, amelyen néhány hét előtt az orosz térparancsnok indult sétára.

Egymás mellé kvartélyoztak mind a hármunkat, három nagyszerű szobában. A folyosón meggyeztünk:

— Félóra múlva találkozunk a hallban!

A főhadnagy benyitja a szobája ajtaját:

— Egy negyed óra múlva...!

— Aber was ... Öt perc múlva — tör ki egyszerre mind a hármunkból és eszembe jut Velence, ahova húszéves koromban érkeztem először és nem mentem be a szállodába, hanem azonmód gyűrötten kiszaladtam a Márkus-térre.

A német parancsnokság az éttermekkel is úgy rendelkezett, mint a szállodákkal: néhányba csak tiszt mehet. Fölkerestük a legdrágábbat, a Bristolt: ma elvacsorázzuk a hadisarcot, vagy ha nem: hús márkát biztosan. Gyerekes dolog, de a pincért szeretjük volna nagyságos urazni. Öreg, borotvált arcú legény volt, valami finom francia komornyik formájú. Becsípett orosz nagyherceget, mulató fiatal gárdatisztet bizonyosan látott sokat, de a szeme rebbenése se mutatja, hogy azóta nagyot változott a világ és aranyakat szóró vendége talán a Kárpátok bércein alussza csöndes, örök álmát. Nesztelen, nyugodt, németül beszél, gyorsan hozza a vacsorát. Burgundi bort ajánl: persze, hogy jöhet. A vacsora végén feketekává és az az egy pohár pálinka is, amit csak a tiszti étkezőhelyeken szabad fölszolgálni. A többi helyeken csak bor és sör járja, még a teához sem adhatnak rumot. A német császár okos hatalmi szava ez: sör és könnyű bor kell a katonának, mert ez emeli a kedélyt, a pálinka élvezete káros.

Azóta sokan kérdezték tőlem, látszik-e Varsón az ostrom. Azt veszem észre, hogy az emberek úgy képzelik: Varsó ostroma egyértelmű a város ostromával. Varsón magán abszolúte nem látszik meg, hogy hónapokig harcoltak a birtokáért. A legélénkebb, lepezsgőbb nagyvárosi élet minden zugában, legfőljebb a két elpusztított híd mesél a — nem annyira a háború borzalmairól — mint inkább az oroszok brutalitásáról és — ostobaságáról. A széles, nagyszerű utcák telve néppel, a kocsiforgalom óriási, minden bolt nyitva. Persze, a sürgősen, szinte mohó-

tolakodóan elhelyezett német fölírások az orosz és lengyel kirakatokon furcsák és jelei a készséges behódolásnak. Abban is van valami érdekes zamat, hogy az egyenruhakereskedések ablakai milyen gyorsan megteltek német sapkákkal. És föltűnő az utcákon egy ürge, szőke embertípus, nagy bőrtáskával. Ezek német kereskedők. Ami még föltűnő: az aranykupolás világhírű varsói orosz templom tornyaiból csiga látszik ki és kötelek lógnak lefelé: a toronyban pedig nincs harang.

Gyönyörű cukrászdái vannak Varsónak és még pazarabb illatszerkereskedései. Még Parisban sem láttam hasonlóan fényes boltokat. Azután a bérkocsik nagyszerűek. Csupa egylovas, de mind olyan kifogástalan fölszerelésű, mint a legszebb úrifogat. Kék-párnás, gummikerekű hintó, erős ló és orosz libériás fickó a bakon. Harminc kopekért köteles egy útra vinni. A márkába való átszámításhoz az orosz pusztá egyszerű gyermeke úgy ért, mint a fizetőpincér és természetesen dupla taksával próbálkozik, de a legelső harsány szóra visszatér a becsületos tarifához és elfogadja, amit kap. A harsány szó is fölösleges, ha netalán a számos kettős posztok egyike föltűnik, akik föltűzött szuronnal rójják az utcát. (Ezek mellé a város polgárőrséget adott, akik polgári ruhában, karjukon piros-fehér szalaggal örködnek a rendre.)

Az új német közigazgatás kifogástalan, de szigorú. A győztesek elsősorban alaposan megtisztogatták a várost a kétes elemektől. Százával fogták el a kémeket, akik ellen nyomban eljártak. Minden ítéletet plakáton adnak tudtára a lakosságnak és láttam kis vörös cédulát, amelyen tizenegy kém kivégzését jelentik be Varsó polgárainak. Egy hirdetés szerint agyonlőttek egy munkást, mert rendelet ellenére fegyvert rejtegetett magánál. Ezt így kell csinálni, szentimentalizmus nélkül, különben nagy baj származik belőle. Másrészt a német hatóságok

a legmesszebbmenőén gondoskodnak az emberekről. Mindennek az árát hivatalosan megállapították és az élelmiszeruzsorát alaposan száműzték. A szegények ingyen tejet, kenyeret és burgonyát kapnak. A kiosztó állomások előtt, a fal mentén, példás rendben százával állnak az emberek, türelmesen várva, amíg rájuk kerül a sor. Láttam asszonyokat, akik már hajnalban odaálltak a boltajtóhoz, csakhogy hamarabb jussanak az adományhoz. Az utcákon katonák és tábori csendőrök ügyelnek, érkezni és elutazni csak engedéllyel lehet. Néhány hétig a postaforgalom is szünetelt, ma már egyes helyekkel lehet levélileg érintkezni.

Csak két napig voltam Varsóban és akkor is cél nélkül barangoltam, nem jártam riport után: tervszerűen nem dolgoztam. A rövid idő alatt természetesen nem tudtam hozzáférközni ehhez az újszerű, föltétlenül kicsit fanyarízú fogalomhoz: meghódított főváros. Túrtem, hogy elfogjon valami zavaros hangulat és kavargojon bennem egy csomó érzés, anélkül, hogy analízisre törekedtem volna. Nagy város, az emberek százezrei járnak-kelnek benne, asszonyok, leányok nevetgélnek, a férjek, vőlegények mégis csak kint vannak, messze, az orosz se reggel, innen odaátra száll minden gondolat, az utcákon a győztes szövetségesek sétálnak, a lakások mélyéről mégis odakalandozik a sóhajtás, ahol ebből a városból néhány ezer férfi harcol fegyverrel a kezében, a homlokcsont mögül láthatatlan szálak nyúlnak arra, az emberek felelnek minden kérdésre, de a hallgatásukat már nem tudom ellenőrizni, azt sem, hogy a pezsgő élet fenekén mennyi gond ülep-szik, őszinte választ lehet-e kapni? Talán, talán, ha meglehetne lesni ezt a várost éjjel, amikor álmában beszél...

BRESZT-LITOVSK, A BEVEHETETLEN

Hetekig tartotta izgalomban a világot és amikor kimúltan láttam, csalódásfélét éreztem: Breszt-Litovszk nem volt az az erős vár, aminek az oroszok elhíresztelték, legföljebb azzá lett volna, ha időt engedünk az ellenségnek.

Két nappal az oroszok távozása előtt egyik drótnélküli távirónk fölfogta az orosz parancsot:

— Breszt-Litovszk huszonötödikén, szerdán este tizenegy órakor kiürítendő.

Tudtuk tehát, hogy az oroszok nem védik tovább a várat, de komolyan még se hittünk ennek a fölfogott sürgönynek. Ravasz cselnek gondoltuk, amelyik arra jó, hogy vigyázatlan előnyomulásra csábítsa csapatainkat. Csütörtökön hajnalban fölverték a generálisunkat — egy híres bajor divízió parancsnokát — és jelentették:

— Az éjjel az ellenség hirtelen elhagyta Breszt-Litovszktól délkeletre lévő állásait és gyors tempóban visszavonul.

Ez már pozitívabb jel volt. Addig a muszkák nagyon keményen védték keleti oldalukat és ha így önszántukból közelebb engednek magukhoz: történt valami. Nyomban megkezdődött az üldözés, egyúttal a „gusztálás”. A kilométereket gusztáltuk, mert lehet, hogy csak hátrább vonult az ellenség, talán

jobb állásba és minden percben eldördülhet újra az első ágyúlövés.

Tíz kilométer után már nem volt kétséges a helyzet. A távolból kezdett kibontakozni a vasút kemény vonala és az országút fehér sávja. Ilyen közel, — merő taktikából nem engednek az oroszok. Tíz perc múlva egy kis erdőből harsány hurrá szállt felénk és nagy sisaklengetéssel ünnepeltek valamit a katonák. A generális oda se küldött, hogy megtudakolja a hurrá okát, megfordult a nyeregben és úgy kiáltotta oda a mögötte lovagló törzsnek:

— Uraim, ismét a mienk egy vár!

Később mindenütt az út mentén fölhangzott a hurrá: az üldöző csapatok előtt kihirdették a nagy eseményt.

Nyomban elindultam, hogy megnézzem a litván Bresztet. Egy kicsit örültem is, hogy a Rokitno-mocsárból megint városba jutok, ahol lesz hotel, vendéglő, sok szép bolt és az egész hadosztálytörzs irigyelt ezért a kirándulásért. Egy kis szekér kivonszolt az erdőből, azután gyalog kellett folytatni az utat a még teljesen néptelen országúton. Sehol egy élő lény. A csapatok még nem vonultak be a városba — gondoltam. A lakosságnak nem szabad ki-be mászkálni és lelki szemeimmel továbbra is a nyüzsgést láttam a fölsszabadított muszka készletekben bővelkedő városban. Áthaladtam a frontok előtt húzódo erődítési vonalon, amely meglepetésemre nem volt teljesen kiépítve. Némelyik helyen meg volt az árok, de nem volt kibélelve, tetővel ellátva, másik helyen a drótsövényből csak a karók álltak, a drót ott feküdt mellettük gomolyagban. Mindig jobban szembe-tűnt a befejezetlenség, az utolsó napok lázas munkája és a csüggedt abbahagyás. Nem biztam laikus szemeimben, másnap megkérdeztem a vezérkari főnökünket, aki szintén benn volt Bresztben. A kezével legyintett:

— Nem is volt vár. A muszkák csaltak!

A régebbi váracsok tényleg néni sokat értek, csak a „Fort Graf Berg” volt modern és erős, de a vár helyzete volt nagyon előnyös és az erődítések, amelyeket most terveztek az oroszok, azok, igenis, véres munkát adtak volna csapatainknak.

Áthaladtam a tulajdonképpeni erődvonalon. A IV-es erőd betonfalazata apró törmelésekben hever száz lépésnyire tőlem, a föld megszaggatva, föltépve. Odébb egy másik erőd porrá zúzva. Azokon túl a város, előtte a Bug. Pompás fehér templomtorony integet és házak barna tömkelege. Süppedős, zombékos réten vágok át, csakhogy minél hamarabb oda érjek. A Búgon átvezető híd romokban hever: ez természetes, ez még az erődítéshez tartozik és emiatt még odabenn finom lehet az élet — gondolom. A romokon palló vezet a kis szigetre, a szigetről másik palló a városba. Veszélyes út, de meg lehet kockáztatni, meg is kockáztatom. Talán az út közepén megállít a folyómenti házak kormos arcúata: egész sor tetőtlen házfal mered rám üres szemekkel. Külváros, tovább! Stryjben, Lembergben, Cholmban is égett a külváros, a belváros mégis megvolt. A parton nincs ember, megyek beljebb. Odébb is égett házak. Egy telefonos katona jön:

— Merre van a város?

— Már semerre. Tisztára leégett.

— És az emberek?

— Nincs itt, uram, egyetlenegy se. A városparancsnok van itt száz emberrel és mi, telefonosok, öten.

A többi már bajos leírni, aki nem látta, alig bírja elképzelni. Egyedül álltam a halott Breszt-litovszkban, köröskörül ijesztő csönd, amelyet az utolsó lángok kopogása tör meg, azután a csattanások, mikor leszakad valahol egy fal vagy egy erkély. Véges-végig a széles főutcán minden ház mocskos romhalmaz, csak a templom ép. A boltok redőnyei meggömbülve, megolvadva hevernek az utcán, a bolt

fekete téglarakás. A főút közepén fasor volt, most megszenesedett csonkok füstölögnek. A lakások berendezése az utcán fekszik, ahogy az ablakon át kidobták a rabló orosz katonák. Mindez elviselhető, de a csönd borzasztó, az a csönd, amelyik ezt az elmúlást körülengi. Rettenetes, hogy egy nagy város ilyen halott legyen és még rettenetesebb, hogy a saját fiai ölték meg ilyen kegyetlenül. Mi dülhatott itt, milyen vad tülekedés, kapkodás, fosztogatás, miután az egész várost az utolsó szál emberig kiverték az országutra? Borzasztó rágondolni itt a közvetlen közelben. Oroszország nem kulturország és a legteljesebb megvetést érdemli, ha így tud bánni a fiaival. Hiszen Breszt nem lengyel város, Breszt már orosz és Oroszország csak ebben az egy városban hetvenezer embert tett tönkre egy egész életre, mert Nikolaj Nikolajevics azt hiszi, hogy ezzel az ostoba és céltalan módszerrel meg tudja állítani csapatainkat. A legcsodálatosabb, hogy ez a vérező, súlyosan adózó nép nem lázad föl válaszképpen ezekre a brutalitásokra.

Hosszas keresgélés után találtam egy utcát, amelyiken ép házak voltak. Egy csinos villába bementem és megnéztem egy orvos tiszszobás lakását. Egyszerűen nem lehet leírni, hogy itt mit műveltek az orosz katonák. A legvadabb ellenség nem garázdálkodhatott volna vadabbul; kirabolva, összetörve minden. Voltam egy patikában: egyszerűen rémes. Egy színház vagy moziformájú épület teljesen fölismerhetetlen, a másik nagy egyesület lehetett, ebben csak egy olajfestmény ép. Lehet, hogy az elnök urat ábrázolja. A könyvek, írások, tagsági igazolványok szennyes halomban, a bútorok szétforgácsolva, a pénztár gondosan fölfeszítve.

Nesztelen léptekkel egy macska megy át az utón és csodálkozva néz szét. Most veszem csak észre: jobbról is, balról is macskák. Tétován járnak-kelnek: rémesek ezek a puha, nesztelen lények

ebben a néma városban. Sok már befejezte földi létét és csukott szemekkel hever a küszöbön. Hirtelen magyar szó üti meg a fülemet:

—Jó ez, koma, fogjunk csak hozzá!

Egy bolt ablakában két baka álldogál és egy csuporból valami fehéret eszeget. Kínálja felém is, ahogy közelebb megyek, még biztat is:

—Dobro, pán, nagyon dobro...

Mikor magyarul szólok hozzájuk, majd elejtik a kanalat.

—Ezt a tejfelt találtuk, oszt meg azt gondoltuk, hogy az úr idevalósi.

Elmondják, hogy besztercebányai honvédek, előre jöttek szétnézni, egy óra múlva jön a többi is. De már jött is, nagy zeneszóval, énekelve, kurjongatva. Csuda rosszul hangzott a romok között. Jött a generális a törzskarral, utána húsz honvédhuszár vágatott, jöttek a csapatok, a trén, jöttek hatalmas szarvú, szép fehér ökrök az Alföldről, mellettük bégető, szaporán lépegető birkák, magyar fiuk terelgetik a sok állatokat, kurjongatnak, ordítanak, erre az istenit, énekelnek: egyszerre megtelik a város magyar szóval, magyar lármával, egy kicsit fölocsudok, hazagondolok ebből a romhalmazból: be jó is, hogy mi más emberek vagyunk, más, szebb tájakon lakunk, be jó is nekünk!

STEPANIOVA

A napsütötte poros országúton rozzant szekér áll és a szekér mellett szoborszerű mozdulatlanságban izmos, lányos arcú gyerek bámul maga elé. Ideg nem rezdül rajta, a szeme pillája se rebben, csak áll és szomorúan néz maga elé. Szorosan melléje érve látom csak, hogy a szeme könnyes és porlepte arcán két keskeny esik: a sírás szomorú barázdája. A mozdulatlan alakon egyenruha, a sapkája mellett a lengyel légió színes jelvénye. A gyerek hallja a lépés neszt a homokban, de nem pillant föl. Úgy tesz, mintha észre sem venne, konokul bámulja az izzó homokot. Nem tudok szólni hozzá, a torkomat szorongatja valami: miért sir ez az egyenruhába öltözött fiú itt a harctér közvetlen közelében, a meszeségbe vesző néptelen országúton, rozzant szekér tövében? Mint fekete pillangók cikáztak bennem érzések és gondolatok, harcidalok közben elhagyott szülőkről, tágas tantermű, hangos iskolákról és szőke, finom lengyel lányokról, akiknek a kék szeme mindig bánatos és mélabús nótákat tudnak elveszett lengyel síkokról és a szabadságról. Majdnem sablonos ríkató motívumok közt keresgéltem — hiszen vannak elegen, ha fiatal gyerek ráér mélázni távol azoktól a helyektől, ahol becézték, szerették és ahol fiatalsága vidáman élt, — ezek közt keresgéltem: talán bús őszi alkony ríkatta meg, talán valami ked-

ves nóta foszlánya vagy ismerősnek tetsző kapufélfa. De ezekből sehol semmi. A poros országút néptelen, se ház, se kút a közelében, se élőlény, akinek az ajkán dal fakadhatna, a déli nap pedig emlékezni sem enged az alkonyra.

A gyerek megmozdul: az ajka remeg apró vonaglással, azután földomborodik a melle — sóhaj születik benne — és miközben ez a sóhaj belehal a nyári forróságba, halkán mondja:

— Stepaniova...

Aztán felém fordul és gyerekesen szalutál. Rám néz, mint az iskolás gyerek, aki kérdést vár. Talán tizenhét éves a szegény, kis katona.

Nem jut eszembe semmi, amit ebben a pillanatban kérdezhetnék. A gyerek vár, a tekintete a hegyek felé kalandoz. Valahol a távolban elbődül egy ágyú.

— A mienk, — mondja tört németességgel a gyerek — most fizetünk a szegény Stepaniováért.

Azután megint elhallgat, látom, hogy feszülten figyel. Többet nem dörren az ágyú.

— Tegnapelőtt este jöttek... Sokan rohantak... Mi harcoltunk... És akkor elvitték a szegény Stepaniovát...

Lassan rászánja magát a beszédre.

— Az oroszok kivégzik a legionistát, mert szerintük nem katona. Mi tudjuk és ezért harcolunk az utolsó leheletig. A lányok is... Nyolc lány van velünk... Drága testvéreink... Egyetemi hallgatók. Mind bátrak és kitartók, de egy se olyan, mint a Stepaniova... ő mindig elől járt, őrmester lett, vitézségi érmet kapott.

Azután elmondja, hogy tegnapelőtt váratlanul rajtuk ütöttek az oroszok és bekerítették a légió egyik csapatát. Az alezredes előreizent Stepaniovának, aki a szakaszával a legexponáltabb helyen állott és hívta, hogy jöjjön vissza, mert az elfogatás veszélye fenyegeti.

— Nem hagyom a szakaszomat, — üzenté vissza a lány, — ne mondhassák, hogy mi lányok parádés katonák vagyunk.

Újra üzent az alezredes:

—Megtette a kötelességét, jöjjön!

A lány nem mozdult. Azután jöttek az oroszok. Száz fiút elfogtak, a lány elszakadt a csapatától és fölszökött egy domboldalra. Néhány pukkanás hallatszott a domb felől, azután csönd lett. Stepaniova nem került elő. A légió összeverődött, a fiúk sírva néztek egymásra. Azután egy előre szökött:

—Utánam!

És rohantak a gyerekek a legborzasztóbb tűzben. Néhány elbukott, egy pár fölördített kínjában, de sebesülten is tovább rohant a többiekkel.

—Stepaniova! — üvöltötték és a szuronyok nekifeszültek a meglepett orosz soroknak.

—Stepaniova — csengett-pengett az éles acél és rekedt, dühös kiáltások kerekedtek az üde gyerekhangok fölé. Lihegés, zihálás, fegyverzörgés, apró, fojtott vakkantások, hosszú, panaszos üvöltések, a lábak alatt döng a föld, alávágódó testük zuhanása dobbantja a talajt és e közben szinte esdeklően hangzik:

—Stepaniova!

Fut az orosz, szerte repülnek a légionisták, nem gondolnak ellenséggel, nem gondolnak üldözéssel, csak rohannak előre, az orosz rajvonal mögé, ide-oda rohannak, minden bokorba belemarkolnak, minden gödörbe belenéznek és a lapon itt is, ott is hangzik panaszosan, egyre panaszosabban:

—Stepaniova!

Vissza kell rohanni: Stepaniova nincs. A véres, verejtékes, lihegő fiúk vagy harminc oroszot hajtának maguk előtt. A foglyokkal együtt valósággal gomolyagként dülnek az árkokba és földön hemperegve ragadják meg a sápadt muzsikokat.

—Stepaniova? Hol van Stepaniova?

— Az a lány? — hörgi a földön az egyik orosz.

— Az a lány... — zuhannak rá valamennyien.

— Az a lány ...

Az orosz letörli izzadt arcáról a földet.

— Egyedül állt a domboldalon, amikor körül-vettük. A kezében revolver volt. Láttuk, hogy nagyon ideges és a golyói nem tehetnek kárt bennünk. Vár-tunk, amíg elfogyott minden patronja, azután hozzá-rohantunk. Rögtön tudtuk, hogy lány. Külön vittük a parancsnok elé.

A gyerekek felhördülnek.

— Jól bántunk vele, — siet a szóval a reszkető orosz. — A parancsnok is nyájas volt...

A gyerek fáradtan liheg, nem tud többet mon-dani. Arra néz, amerre ez a szörnyű harc lezajlott. Azután eltorzult arccal, de dacosan mondja:

— Az oroszok egy ujjal nem nyúlhatnak hozzá...

Egy pillantással se ... Méreg van nála ...

Odalép a két lóhoz, gyerekesen szalutál.

— Ott... arra... — mutatja még egyszer — adieu, Stepaniova ... arra elmenni auf ewig...

Sóhajtva elindul, a könnye szaporán pereg és mintha ott se volnék, magának vallja be:

— Ich sie sehr lieben!

REPÜLŐ JÖN ..

A galíciai síkokon úgy tűz a nap, mintha apró és forró aranynyilak zuhannának le garmadában. A lapos föld lomhán nyújtózik: bágyadtan szendergő, mint a jóllakott ember. Messze távolban előttünk a lebergi hegyek kéklenek, mögöttünk a Kárpátok húzódnak hosszan, szintén kékes párázatban. Bal-kézt síkba vesző keskeny vonal: a vasúti sín, túl rajta fehér sáv: a néptelen országút, melynek porát csak nagyritkán veri föl nagytestű autó, vagy apró szekér, esetleg verejtékes arcú lovas. Csatatérből — úgy, ahogy ezelőtt képzeltük — semmi. Dus lombú fák közül apró tanya villanik elő, távolabb falutornya, a síkon mindenütt aranysárga és zöld: lehet vetés, virág vagy az ugaron hagyott szántó kéretlen terméke: holmi zöld össze-vissza növényzet. A domboldalban, lekonyuló fák leveleit súrolva, szélesen elterült mederben folyik a víz, kikerülve és körülölelve apró, sivár kavicsszigeteket, amelyek világos sárgás színben fénylenek a nap sugárözönében. A legbékésebb és a legjelentéktelenebb táj, amelyet el lehet képzelni. A Béke-országból idecseppent utas talán végigsuhanna tekintetével a nagy lapályoson és zörgő szekeréről útszéli csárdát vagy falut kémlelne, ahol hűvös és homályos ivóban fapadon pihenhetné ki az út fáradalmait és savanyú bort méretne a bozontos fejű galíciai korcsmárossal. A

szapora, tompa pukkanások és öblösebb dörrenések — mind veszítenek a hangjukból ezeken a forró és nyílt földeken — mondom, ezek a zajok sem zavar-
nák kánikulásan bágyadt szemlélődésében, mert föl-
csigázatlan idegeivel holmi békés magyarázatot adna
a hangjelenségeknek, bóbiskolván a gondolkodás
erőltetése nélkül:

— Valahol a hegyekben sziklákat robban-
tanak!

Pedig ez a lapály csatatér, amelyen áll a harc,
ha nem is a forrójában, csak úgy: oldallengésben.
Ellőttünk láthatatlan rajvonalak, a pagonyokban
meglapuló tartalék, a fehér és békés tanyák tövében
zömök ágyúk. Túlhan, a homokos földbe beásva,
idegen, gyűlölködő ország fiai: az ellenség. A tartalékjai szintén a pagonyokban hasalnak, az ágyúi más, éppen olyan fehér és békés tanyák tövében ási-
tanak felénk, mint a mi ágyúink feléjük. Náluk is,
nálunk is, mint a magányos madár az erdőben, lát-
hatatlanul kuporodik egy lombos fán a tűzérségi
megfigyelő és apró földhányásokból szürke telefon-
drót kigyózik előre és zümmögve duruzsolja a pa-
rancsokat, amelyek mozgatják a megbújó, láthatat-
lan ellenfeleket.

Nem nagyon félelmetes az egész. A puszkagolyók
apró szisszenéssel fúrják magukat a szikkadt rögbe,
néha egy-egy shrapnell lehel apró, bodor füstgomo-
lyagot a nyári égboltra, legfőlebb, ha a kiskaliberű
gránát ver föl nagyobb zajt, amint sötétes földoszlo-
pot lendítve a magasba, meghal az esőért lihegő
földben.

Hirtelen kis mozgás támad: a tartalék megele-
venedik, a legények puskához nyúlnak és kifelé
kúsznak az erdőcske szélére. Néhány tiszt messze-
látó után kap és a tűzérségnél bizonyára zümmögve
megszólal a telefon:

— Repülő jön!

A ragyogó égbolton semmi. Az ember hiába

kémlel bele az azúrba: gyengén remegő kékes levegő, még csak a cikkázó fecske fekete teste se zavarja az egyszint. De elől meggyorsul a fegyvertűz. Egy-két shrapnell rohan föl és elpukkanva, hangtalanul ugat a bejelentett jövevény elé. Azután a sajtó, de kínzottan kitartó szem fölfedez egy apró pontot, amint sebesen közeledik és nő. A shrapnell tömör füstfelhőcskéje messze úszik a ponttól, de a repülőgépen ülők mégis észrevették, mert kevéssel az első lövések után újra eltűnik a pont. Most egy kis csönnesség következik. Jól tudjuk, hogy a repülőnek, ha látni akar, lejjebb kell ereszkednie. A rajvonal fölött már alább fog suhanni, mert bizonyos, hogy földött lövészárokból úgy sem tudnak ártani neki. Az ő számára az a veszélyes terület, amelyik a rajvonal és a tartalék, illetőleg az ütegek közé esik. De éppen ez érdekli, mert a rajvonalunkat túlról is meg tudják állapítani. Ezen a téren tehát alább kell szállnia.

Csakugyan jön. A kékségből kis feketés pont zuhant alá. Nő, nő, végre a motor kattogását is lehet hallani. A motor rendetlenül kattog, baj van, pedig egészen bizonyos, hogy eddig golyó nem érhetette. De ez rendszerint így esik: ha valami hiba jelentkezik, az mindig a veszélyes területen történik.

Sortűz, utána megint csönd: lehallatszik a gép beteges zakatolása. A nagy vászonmadár nagy ívben hullámoz a levegőben, nem úszik keményen előre. Odafönt az orosz pilóta bizonyára a motorral vesződik, a megfigyelő ezzel nem törődve, kihajol a gépből és lefelé kémlel. Most már világosan lehet látni előrenyúlt felső testét. Újabb sortűz, két erősebb dörrenés, a kis fehér felhők itt gomolyognak a gép körül: a gép látszólag sérülés nélkül, de erősebben hullámozva mozog.

— Eltaláltuk, — vélik néhányan, de ezt semmiképpen sem lehet tudni, mert a repülőgép, ha golyó érte is, nem vet bukfencet a levegőben, mint a meg-

lőtt nyúl. Az orosz gép is úszott tovább, csak mélyebbre ereszkedett.

Három sortűz gyors egymásutánban: három erőteljes sortűz. Újabb ágyúdörrenések. A repülő eléri a leghátrább eső vonalat. Most kész a munka* jávai, most meg kellene fordulnia. Az ágyúk már nem tehetnek kárt benne, csak amikor majd visszafelé jön. A legénység újra tölt és hátrakémlél, tekintetével követi a vászonmadarat. És ekkor a vászonmadár hirtelen megnő, az orrával a föld felé fordul és kezd hihetetlen gyorsasággal közeledni a földhöz.

— Leszáll! — kiáltja mindenki és rendetlen csoportok iramodnak hátrafelé.

A gép ezalatt egészen lent jár már. Pontosan látható a pilóta is, a megfigyelő is. De pontosan látható az erőfeszítés is, amelyet a bátor orosz pilóta kifejt. Világos, hogy nem akar épségben leszállni: azon mesterkedik, hogy a gép valahogy a balszárnyával érjen földet. A katonák feléje futnak, nem lőnek. A pilóta buzgón hadonász, amint később kisült, az olajkészletet öntötte a szárnyakra. Azután nagy recsenéssel a röghöz vágódik a gép: a balszárny, ahogy a repülő tervezte, teljesen ronccsá morzsolódik. A két tiszt kiugrik, mind a kettő egyszerre nyúl a tűziszerszámhoz és meggyújtja a gépet. A nap sugárözönében nem látni a tüzet, csak halvány füstcsík árulja el, hogy mi történt. Azután mind a két tiszt — bicegve — eliramodik a közeli erdőcske irányában. Néhány lövés, a két tiszt eléri az erdőt. Tőlünk nyomban patrullok rohannak a fák felé: a fiuk súlyban tartott fegyverrel törtetnek keresztül a nap-sütétes mezőn, hogy kézrekerítsék a zsákmányt. Eltűnnek a fák alatt. Többen elérik az égő repülőgépet és óvatos távolban, körülállják. Közeledni nem lehet, mert víz nincs és a motor robbanni fog. Mások a patrullok után néznek és izgatottan lesik a vadaszat eredményét.

— Ott! — kiáltja hirtelen az egyik szemlélő és az erdő felé mutat, amelytől két ember körvonala válik el. Az orosz repülők jönnek a mieink felé. Lassan közelednek, az egyik támogatja a másikat. A mieink odaszaladnak és megállnak a két tiszt előtt.

— Megadjuk magunkat, — mondja németül az egyik és mind a ketten kimerülten leülnek a forró földre. Egy tiszt tábori kulacsából vízzel kínálja őket: isznak. A cigarettát visszautasítják.

— Kostelnicky Szergej a nevem, — mutatkozik be az idősebb, a megfigyelő tiszt. — Tüzérhadnagya a vladivosztoki parterődítéseknél.

Azután elhallgat, még azt sem mondja meg, hogy ki a parancsnoka és melyik sereghez tartozik. A pilótát Falz-Feinnek hívják, a neve szerint német származású. Fiatal zászlós, de elszánt pilóta. Ez a harminchetedik repülése. A Dnyeszter túlsó partjáról indult és kétezer méter magasságban defektus érte a motort. Egy shrapnellünk is talált és a két tiszt könnyen meg is sebesült. Kénytelenek voltak a leszállással, de úgy intézték, hogy a gép tönkremenjen. Amikor az erdőbe szöktek, a zászlóst szivgyöngeség lepte meg és ezért tértek vissza. A mi tisztjeink lefotografálták az orosz repülőgép romjait, hogy ezzel hódoljanak az orosz repülők kötelességtudásának és lélekjelenlétének. Később a két tisztet Tarnovba vitték, de tisztii becsületükhöz hiven ott is megtagadtak minden fölvilágosítást.

Mindez napokkal ezelőtt történt, most újra találkoztam a két bátor repülővel.

— Tudják az urak, hogy Lemberg újra a mienk? — kérdeztem.

— Az nem lehet, — mondja hevesen a zászlós és elnézett a hegyek felé.

Szegény bízó, rajongó, becsületes katonája a fehér cárnak, de kevesen vagytok ilyenek!

SZERBIÁBAN

A GALLWITZ-SEREG ÁTKELÉSE A DUNÁN

Az egész szerb offenzívában ez volt a legnagyobb föladat, az átkelés a hatalmas folyamon és ezt csinálták a legbravúrosabban a szövetséges csapatok. Ilyenkor, ősszel, a Dunán a kossovo az úr és ez a dühös szél, amelyik az Al-Dunáról szakad ránk, csaknem meghiúsította a nagyszerűen előkészített tervet. Néhány nappal az átkelés után Gallwitz tábornoknál teáztam, a kegyelmes úr valósággal fölfohászkodva mondotta:

— Hihetetlen szerencsénk volt, hogy az átkelés napján szünetelt a vihar. Máskülönben bizony nem tudom, hogyan boldogultunk volna...

A kilométernél szélesebb folyam partján állva és áttekintve a Duna túlsó oldalán jóformán a vízből fölszökő Gorica-láncolatra, meg a többi, néhány nap előtt még szerb tűzérséggel megrakott hegyre, igazán bajos elképzelni az ilyen istenkísértő vállalatnak a sikerültét. Most, hogy a szerb ágyúk beljebb menekültek és a kopár hegyeken nem leskelődik, a halál, most megesett, hogy a nyugodtan dolgozó légénység csak nyolc óra alatt tudott a túlsó partra vergődtetni egy csapatokkal megrakott uszályhajót. Elképzelhető, hogy milyen sors vár erre a hajóra ellenséges tűzben!

Az átkelést a legnagyobb gondossággal kellett előkészíteni és a legnagyobb energiával kellett

végrehajtani attól a pillanattól kezdve, amely a szándékot nyíltan föltárta. Az akciót élet-halál operációhoz lehetne hasonlítani leginkább: minden apró műszernek a helyén kellett feküdni, mert operáció közben semmit sem lehetett volna pótolni: minden percnyi késlekedés a biztos halált jelentette volna.

A német hadvezetőség még a nyáron megállapította az átkelési helyeket a Mackensen-hadsereg-csoport számára. Szándékosan választották a legveszedelmesebb pontokat, mert bizonyos volt, hogy ezeket a szerb vezérkar, mint úgysis lehetetleneket figyelmen és számíttáson kívül hagyja. Ezek voltak a Gallwitz hadsereg számára: Básiánál, szemben a Goricával, továbbá Palánkánál, végül Dunadombónál, a Temesszigeten át. A Kövess-hadseregnek a belgrádi szakaszt jelölték ki.

A földérettést a német csapatok számára még a nyáron elvégezték a mi őrtáráink és pionírtáink. Heteken át apró patrouillok surrantak át a szerb partra és kikémlelték a terepet. Repülőtink pedig hírt hoztak a szerb erődítési munkálatokról. Hídverésről vagy pontonhíd összeállításáról a folyam szélessége miatt természetese szó sem lehetett: egyetlen lehetőség maradt: a csapatok nyílt átszállítása pontonokon, uszályhajókon és nagyobb csónakokon. Az átkelésnek nappal kellett történnie, mert éjjel ilyen vállalkozást nem lehet végrehajtani.

Még augusztusban megkezdődött a pontonok és a tüzérség leszállítása, ugyanekkor sokkal keletebbre fekvő ponton, Orsova táján, álélőkészületek indultak meg, szándékos ügyetlenséggel. Ott rendre hordták a sok fát, éjjel kopácsolták, tüzeket gyújtottak, lármáztak, olyan eredménnyel, hogy a szerb hadvezetőség tetemes erőt koncentrált oda, a szerb lapok pedig egyre-másra közölték, hogy Orsovánál lesz az átkelés. Ezalatt a Básiánál kirakott anyagot éjjelenként leszállították a Dunához, elrejtették a fűzesekben, a Néra és a Karas torkolatánál, vala-

mint a Temesszigeten. Parancsot várva állt minden: az utászok a pontonok mellett, az anyag készen arra, hogy a mellékfolyókból a Dunába ússzék és fölvegye a csapatokat. Mackensen tábornagy és Gallwitz tábornok nagy mennyiségű tüzérséget koncentráltak a part közelébe, különösen sok nehéz tüzérséget vonultattak föl. Az ütegek közt a hegyvenkettősökig minden jelen volt, természetesen nem hiányoztak a mi harminc és feleseink sem, amelyek oly sokszor és mindig a legjobb eredményél működtek együtt a német legnagyobb kaliberű ágyúkkal.

Amikor az utolsó szögig minden a helyén volt, kiment a parancs:

— Október hetedikén reggel, hat óra harminc perckor megkezdődik az általános támadás a szerb partok ellen!

A tüzérség is megkapta a diszpozíciókat:

— Az ütegek ötödikén délután belövik magukat, azután tüzet szüntetnek. Hatodikán a leghevesebb tűzzel árasztják el a szerb állásokat, különösen a szerb tüzérséget. Hetedikén reggel két óra hosszat bombázzák a túlsó partot, azután tüzet szüntetnek, mert indul a gyalogság.

Ötödikén még tombolt a kossovo. A szél versenyt bömbölt az ágyúkkal, amelyek lassan adták le a lövéseket a Goricára, az Anatémára. A lövedékek visítva, sikoltva röpültek el a Duna fölött és dörögve, földet túrva robbantak odaát. Délutánra bevégződött a belövés, az ágyúk elhallgattak, csak a vihar bömbölt tovább. A rettenetes erejű szél visszafelé kergette a vizet és nagy tömegeket nyomott hátra a mellékfolyókba, ahol a pionírok életre-halálra viaskodtak a hullámokkal, hogy el ne pusztítsák eddigi munkájukat. Hatodikán reggel megnyílt a pokol. Dörgés dörgést követett, élesen csattantak a tábori ágyúk, tompa bőgéssel szólaltak meg a nehéz ütegek és morogva, földet reszketve dördül-

tek a sortüzek és ösştüzek. A szerb gyalogság, amely ilyen tűzhöz nem volt hozzászokva, menekülésszerűen ürítette ki az állásait, noha a tűz csak kis részben szólt nekik: a java a szerb nehéz tüzérséget kereste, az új nagykaliberű ágyúkat, amelyeket francia szövetségeseik szállítottak a szerbeknek. Egész napon át, szakadatlanul dolgozott a tüzérség, a szerbek is derekasan feleltek, de kárt alig csináltak.

Másnap reggelre hirtelen elült a kossovo. A Duna simán hömpölygött lefelé és nem gátolta a történendőket. Gallwitz tábornok Rammal szemben lévő dombról vezette az operációkat. Az átkeléshez eljött Mackensen tábornagy is, a mecklenburgi herceggel és másik két prinnccel. Gallwitz tábornok a vihar szünetelését kihasználva, megváltoztatta az eredeti diszpozíciókat és a tüzérségi támadással egyidejűleg elrendelte a gyalogsági támadást is. Az első ágyúsortűz volt a jeladás. A hidászok a rejtekhelyekről a Dunára kormányozták a pontonokat és a gyalogság gépfegyverekkel sietve helyet foglalt az alkalmatosságokban. Legelsőnek két század kelt át azzal az utasítással, hogy támadja meg a szerb csapatokat és biztosítsa a teret, amelyen a partraszállás megtörténik. Ezek után a legnagyobb rendben megteltek a pontonok és szerb ágyútűzben elindultak a túlsó partra, összesen kilencvennyolc nagy ponton sorakozott föl a part mentén, azután sok evezős dereglye. A pontonok három oszlopban rakták át a legénységet. Nyomban ezek után az osztrák-magyar hegyi tüzérség iparkodott a túlsó partra, hogy közletről tűz alá fogja a netán támadó ellenséges csapatokat. Aknák elhárítására a pontonok előtt óriási fakereszteket tereltek, amelyek idejekorán fölrobbantották volna az aknákat.

Rettenetes, idegölő percek múltak nagy lassan. A szerb tüzérség a mi tüzérségünk alatt nyögve, csak nagy kinnal tudta némileg tűz alatt tartani a

folyamot, úgy hogy a vakmerő vállalkozás elenyészően csekély veszteséggel járt. Hat pontot találtak a szerb gránátok, ezek közül négyet sikerült később kimenteni. A legénység az utolsó szál emberig megmenekült. Az egyik átkelési ponton három halott és harmincnégy sebesült volt, a másikon valamivel több. Egy óra alatt odaát volt a harcoló legénység és a következő órában már fölhatolt a meredek Goricára. Ezek a csapatok azonnal nekimentek Ramnak és hatalmukba kerítették a pozserováci utat. Egyik oszlop, amelyik főként bajorokból állt és a Temesszigeten keresztül jutott szerb partra, Petka és Kostolac irányban támadta Pozserovácot. Petkánál a bajoroknak a leghevesebb ellentállást kellett leküzdeni és így nekik jelentékenyebb veszteségeik voltak.

A harcoló csapatok előnyomulása után megkezdődött — most már kevésbé fűlledt légkörben — a többiek átszállítása is és ez alkalommal a magyar kereskedelmi hajósok tüntették ki magukat. Délután három órakor, amikor a szerb part még nem volt egészen tiszta, megjelent az eddig rejtekben fekvő „Kornfeld Zsigmond” gőzös és vontatókötélre vette az uszályhajókat, amiáltal persze jelentékenyen meggyorsult az átszállítás. Éjjelre, eloltott lámpákkal fölsurrant a „Vág” monitor és szintén hozzálátott a vontatáshoz. Másnapra odaát voltak a hadtestek mindenestől.

A legjelentékenyebb akadályon ezzel túl voltunk a Duna és a szerb part legnagyobb része a szövetségeseké. Az utánpótlásnak nincs már akadályja és az eddig nyert terület bőségesen elegendő a teljes fölfejlődésre és a vonal mögötti tagozásra. A nagyszerűen kigondolt és fényesen véghezvitt átkelés a világháború legszebb fegyvertényei közé fog tartozni és mindenkor ragyogó bizonyossága lesz a német és az osztrák-magyar hidászok teljesítőképességének, valamint a szövetséges csapatok bátorságának.

ÉJJEL BELGRÁD FELÉ

Az éjszaka sötétjén egyetlen fénysáv vergődik keresztül: a reflektor sugara, amely egyformán vetődik a partra is, a habokra is: emitt széles, határozott szegélyű utat nyitva a homályba, amott, a parton túl, csipkézett, reszkető oszlopot hímezve a gyöngye holdfényben csillámló víz hátára. Köröskörül csendes kisváros. Nem ellenséges terület, a magunk földje, de a lakói elmentek, mert szerb ágyúk néhanapján elérték és otromba dörrenéssel ijesztették a jámbor lakosságot. A széles tér a város közepén üres és sötét, — esti hét órát hirdetnek a toronyban — a teret szegélyező házak ablakai is feketén merednek az éjszakába, a kőkockákon alig kong polgárember lépte. Járőrök ballagnak némán, tiszték iparkodnak hazafelé és a legnagyobb zaj az automobil lármája, amint szikrázó szemekkel, pöfögve rohan végig a hűvös éjszakán.

Amerről a reflektor hideg, kékes-fehér fénye belehasít a sötétbe, arra kell menni a vízhez. Apró, szűk sikátorokon surran le az ember, kis meglapult házak, mint ijedt madarak bújnak össze szegényes házsorrá, a kemény léptek kísértetiesen kopognak, a hold rongyos felhők mögül kandikál elő; megenykedem: ugyanaz a hangulat, amikor a kisvárosi polgár a kaszinóból ballag haza, vagy a teaestélyről térnek meg az ismerősök — mégis más: izgat a

tudat, hogy egy hét előtt ugyanerre a térre ágyúcsövek szegeződtek, a levegőben föl-föl vijjogott a gránát és dörrenve le is csapott a néptelen, hangtalan városra.

Zömök őrcsónak lapul idomtalan, fekete uszályhajóhoz. Az orrán kis lámpás — most már éghet: a túlparti hegyek üresek: néma, meredt, üveges szemű katonák örködnek csak a süni bozót tövében. A kormánynál bundába burkolt magyar hidászkatona áll és várakozva szívja a szivarját. A csend félelmetes, az égen tépett felhők közt bujkál a hold, a víz hullámos morajlással rohan tova.

Indulunk Belgrád felé. Két világítótorony bontakozik ki a homályból és a folyóból csakhamar kint vagyunk a Dunán. Szélesen, iszonyú sebességgel folyik a megáradt folyam. Erős szél kavargatja a habokat, az izmos motoros táncolva feszíti neki a mellét az árnak. A kormánynál álló katona megszólal:

— Ez a mi szerencsénk, ez a nagy víz. A szerbek lehorgonyzott aknákkal rakták tele a folyamot, de most, hogy a Duna két métert nőtt, elmegyünk fölöttük és nem bánthatnak. Negyvennél többet fogtunk ki már eddig.

A hold viaskodik a felhőkkel, lassan utat tör az ezüstös sugár. A folyam megfényesedik, a túlsó parton élesen kirajzolódnak a szerb hegyek. A katona mutogatja:

— Itt is, meg emitt is álltak szerb ágyúk. Volt reflektoruk is, amivel végigsöpörtek a Dunán, amikor eloltott lámpásokkal, a sziget mellé húzódva, surrantunk éjszakánként, hogy kikémelejük az állásaikat. Olyankor úgy csapkodta a vizet a shrapnell, mint a jégeső. Sokszor láttunk apró, fekete foltokat a Dunán: ők is járták csónakkal, hogy rólunk megtudjanak egyet-mást.

A jobbkezt felbukkanó nagy Hadisziget, ahol Hunyady János seregei gyülekeztek Belgrád ostro-

mára, vízbemerülő fákkal áll némán és elhagyatottan. A pázsit helyén víz csillámlik: olyan az egész, mint egy darab rejtelmes tündérország, játszóhelye éjjel partraszálló halfarkú csodalényeknek. Pár nap előtt szálas német katonák rohantak át a szigeten, akik a Duna láttára elragadtatva, egyszerre rázendítettek a „Wacht am Rhein”-re, magyar bakák száguldottak dalolva mellettük és az erdő visszhangzott a legpokolibb harci zajtól. Most csöndes és békeesen ragyog a holdfényben.

Pöfögve surrant tovább az őrcsónak. Nagyon messze előttünk négy fényes korong ragyog: a belgrádi kikötő lámpái. A víz sodrása mindig erősebb lesz, a hullámok magasabbra tornyosodnak: érezni a Szávát. Balra tőlünk fehér templomtorony látszik: a belgrádi citadella karcsú temploma, amelyben Hunyady János hálaimát mondott a győzelem után. Alatta zömök épület, a Ne bojsze-torony, három egymás fölött tátongó omladék ablakával. Tépett, sebzett régi, új és legújabb harcoktól. Kibontakoznak a dombra terraszszerűen vont régi várfalak, legfelül a citadella tömör épülete. A holdfénynél tisztán látom a réseket, amelyet ágyúink ütöttek a vén fellegváron. Elszórt épületek rajzolódnak ki, némelyik félrebillenve, mások magukba temetkezve, tető nélkül: a legerősebb harc dúlt ezen a vidéken. Lassan feltűnik a város is. Szorosán egymáshoz simulva, végig föl a dombtetőig, némán és csukott szemekkel alszanak a házak. Néhány nagy uszályhajó pihen a part mentén, sötét, hatalmas testükön az ádáz harc jele: ezeken az uszályhajókon érkeztek csapataink Belgrád alá, az utolsó ostromra. Két magyar főlírású gőzös is horgonyoz az uszályhajók közelében: lámpa nem ég, hang nem hallatszik, véres tusák után pihen minden élő.

A motoros parthoz áll. A rakodón fényszórók világítanak, a-félig rakott szekerek mellett szuronyos

őr didereg, apró, kis borzas lovak bóbiskolnak és a kocsikon fáradt magyar legények álmodnak az akácos háztájról. Nehezen vergődünk előre a sáros, erősen emelkedő sikátoron. Zeg-zugosan kígyózik felfelé, néhol kikopott lépcsők segítenek a mászásban, a sötétben botorkáló nagy lyukakba lép, amelyet nehéz gránátok téptek a silány kövezetbe. A külváros erős harcokról regél. Kettéhasított viskók, tetőtlen házak tanúskodnak elmúlt viadalokról és millió üvegcserép, amelyik szertehever a földön. Már fölértünk a díszesebb utcákba, de még mindig nem talákoztunk élő lénnel. Egy ügyvéd háza előtt óriási gránátölcser: a nehéz lövedék feltépte az egész úttestet, a gránitkockákat szerteszórtá és olyan lyukat szakított a földbe, hogy hét ember belefért. Tanácstalanul állunk a néptelen utcán: vajjon merre lesz szállásunk? A hangos beszédre az ügyvéd házából kutyaugatás válaszol: végre valami élő. Ebben a házban tehát lakik valaki. Zörgetek, a zajra kinyílik egy ablak és a keretben hófehérhajú asszony feje jelenik meg. Készségesen útbaigazít a Grand Hotel felé, amelybe, mint egyetlen épbe, az átutazó tiszteteket szállásolják.

A most már teljesen fényes éjszakában félelmetes ez a hangtalanság, amely a botorkáló embert körülveszi. Szép, széles utcasorok fogadnak, egymásik házsor végében fölragyog a fényszóró tűzkorongja és végre megjelenik az első őrjárat. Két vénecske magyar ballag föltűzött szuronnal, a karján piros-fehér-zöld szalaggal. Az utat nem ismerik, mondván:

— Csak három napja élünk, instállom, ebbe a görbe országba.

Tovább, a jó szerencsében bízva. Ráakadunk a legszebb utcára, a Milán király-ulicára és messziről felénk int a minden házon túlmagasló Russia-hotel. Kívülről ép, de a tetejét még tavaly beszakította egy

nehéz gránát, amely útjában a pincéig ízzé-porrá tört mindent. A romokban heverő kávéházból az ösz-szes emeleteken keresztül látni lehet az égboltot. Közvetlenül a szálló mellett alacsonyabb épület: teljesen rom, mintha valami óriási ököl csapott volna le rá. Odébb a konak, a régi palota tetején szintén gránátvágta lyuk. A lövedék a trónterem fölött lévő könyvtárszobában robbant és úgy szétvágta a padlót, hogy most tölcsérformájúan aláhajolva lóg le a piros trónszékre. Ez is tavaly történt, de még most is úgy áll, mert a konak lakói a háború eleje óta nem tértek vissza a palotába.

A konak előtt álldogálva, a fényes éjszakában, viaskodnom kell a rámszakadó érzésekkel. Akaratlanul hosszú évek története sorjázik el előttem: a vidám Milán király, a szép Natália képe még derűs, de azután halk sarkantyúpengés és suttagó szavak ütnek meg a fület és a fölizgatott képzelet bujkáló tisztak alakjait véli látni. Szemben velem szűk sika-tor, ezen lopózott föl az áruló ezred, amely körülvette a palotát, azután kiabálás, futkosás, lövések, halálhörgés és két holttest széttárt karokkal zuhan le az erkélyről a kövezetre. Újra véres a kép: a szerajevói hitvány gyilkosság, utána vér, láng és borzalom az egész világ. Nem jó ott álldogálni a belgrádi konak előtt, a néma és ragyogó éjszakában, nem jó gondolni elmúlt dolgokra, mert az ember érezni kezdi, hogy a dolgok nem férnek az agyába, repesztik a koponyáját és valami nagy üvöltésben szeretne utat nyitni egyetlen rettenetes, fojtogató érzés.

Derék baka riaszt föl az elmélkedésből és elindul velem a szálló felé. Reggeledik, az égbolt peremén vöröses esik gyúl föl, az Avala-hegy felől hideg szél érkezik és magával hozza az első ágyúdörejt. Megkezdődik a véres napi munka és a kopár rozsdavörös hegyeken újra vérzik egy elámított nép,

mely minden perccel biztosabban halad a végső elmúlás felé. Dördülés dördülést követ, jól esik elbújni a sötét, fűtetlen, teljesen elhagyott szállóba és szinte melegít a portást helyettesítő öreg zalamegyei katona hangja, amint rámköszönt:

— Jó reggelt adjon isten!

TEKIA ÉS ADA-KALEH

.Amikor korábban szerb partra jutott csapataink már jól benn jártak Szerbiában, Orsovánál is megtörtént az átkelés. Támadásunkat a Timok-szög ellen ugyanazzal a gonddal és pontossággal hajtottuk végre, amely az előbbi akciókat jellemezte és a siker fölötté állt az eddigieknek, mert egyáltalában nem járt veszteséggel. Három helyen eveztünk át a széles, rohanó folyamon és úgyszólván néhány óra alatt birtokában voltunk a szerb part mentén húzódó dombláncolatnak.

Itt is a német nehéz tüzérség biztosította a harc kimenetelét. Űtegeink kellő földérintés után teljesen szétlőtték a szerbek dunamenti állásait és arra kényszerítették az ellenséget, hogy ezeket a hosszú vonalon elkészített árkokat elhagyja, mielőtt a gyalogság egyetlen-egyszer tüzelhetett volna csapatainkra. Láttam az egész vonalat: szorosán a Duna mentén vonul végig a dombláncolat tetején és teljesen uralkodik a magyar parton. A szerbek egész éven át ezekben a fedezékekben leskelődve várták a támadást, de mire az valójában megindult, az egész vonal betemetve nyújtózott el és aki tudott, sebes iramban menekült a dombok túlsó oldalára. Tüzérségünk oda is követte a szaladókat. A nehéz lövedékek fölkeresték a mély völgyeket, végig söpörtek a bozótokon, kiverték a rejtekből a tartalékokat, össze-

kuszálták a trént és tönkretették a szerb tüzérséget. Két napig tartott a nagy tisztogatás és amikor a harmadik nap reggelén, kilenc órakor megkezdődött az átkelés, üres hegyek bámultak le közömbösen a megrakott pontonokra. Egy-két lövés dördült mindössze, egy pár szétugrasztott szerb tüzelt csupán.

Az orsovai átkelést olyan pontos földérítés készítette elő, hogy a tüzérségnek jóformán belövésre sem volt szüksége. A legelső lövések teli találattal jártak. Az első gránátok két nehéz ütegre csaptak le, a levegőbe dobták az ágyúkat, fölgyújtották az erdőt és fölrobbantották az ütegek muníciókészletét. Hat hatalmas robbanást figyeltünk meg, amelyek nyomában óriási fekete füstoszlopok szálltak föl. Rövidesen elnémultak az Erzsébet-erőd ütegei is, az orosz hajóágyúk, amelyek sok láda gránáttal és shrapnellal a kezünkbe kerültek. Október huszonegyedikén délután már a szerb állásokban dörögtek az ágyúink és halált küldtek a menekülő ellenesség után.

Jártam a teljesen elpusztított Teklában. Csinos kis falu lehetett, szorosan a Duna partján. Az innenső oldalról békés fehér folt a zöld domb tövében, valójában füstös, égett romhalmaz. Kis, derék gőzös, a „Sellő” visz át a túlsó partra. Nagyokat fújva szeli a habokat, mert minden útjában idomtalan uszályhajót von maga után. A sleppen ember, állat, szekér, ágyú zsúfoltan áll, odaát azután nagy hejje-hujjával megkezdődik a kirakás és indulnak tovább a végtelen szekérsorok az egyetlen sáros úton, amely a Duna mentén kerüli meg a Timok-szöget.

Tekia két napig szenvedte a legnehezebb ágyútűzet, képzelhető, mi maradt az egykori faluból. Nincs egyetlen ép háza sem, de vannak utcák, amelyekben csak hihetetlen romhalmaz emlékeztet arra, hogy itt valamikor házak álltak. A pusztítást, amelyet a legnehezebb ágyúk ilyen gyenge tákolású

faluban végeznek, lehetetlen leírni. Egy-egy gránát három-négy házat morzsol össze fölismerhetetlen törmelékké, az iszonyú légnyomás pedig úgy szétfújja a hamvakat, mintha egy marék lisztbe fújna bele jó erősen valami pajkos gyerek. Két tizenöt méteres kráter olyan pontosan fekszik egymás mellett, hogy a körök szegélyei érintkeznek. A két nyilasban három ház romjai hevernek. A tölcser partján fiatal menyecske bajlódik egy szurtos gyerekkel. Mind a ketten sírnak keservesen.

— A nagynénikém ott lent fekszik... ott a ház alatt — zokogja az asszony és lefelé mutat a kráter fenekére.

Hát bizony fekszik ott több is a falu népéből, mert egyrészt a szerbek a faluban tüzérséget és gyalogságot helyeztek el, másrészt a lakosság is fegyvert emelt a katonáinkra. A másik gránátlyuk mélyén két szerb katona pihen, a sírhantjuk tömértelen deszka, cserép, szétforgácsolt butor, ócska háziszser. A két tölcser körül nagy távolságban az Osszes vályogfalak tenyérnyi szélességben megrepedtek. Sok meggörbült, mint az ócska kártyalap. A .légnyomás egy házról egy darabban lekapta a tetőt és hozzávágta a templomhoz, mint a száraz falevelet. Jól jártak azok a viskók, amelyeket csak a kisebb kaliberű ágyúk találtak el. Ezeken csak hatalmas rések tátongnak, de állnak, ha félrebiltenve is. Néhány riadt arcú asszony és gyerek tesz-vesz a sérült falak közt és megpróbálja, hátha el lehetne helyezkedni a romokban. Némi megmaradt ágyneműt hordanak össze, a törmelékből egy pár csorba, de még használható agyagfazekat keresnek elő és piszkos rongyokkal dugdossák be a résekei meg az üvegnélküli ablaknyílásokat. Egy teljesen összeomlott viskó előtt egy asszony áll és nevet:

— A mi házunk volt, — mondja könnyed vállvonással — de nem bánom, mert irt az én jó uram.

A kezében piszkos írás — a jó Isten tudja, hogy

kapta kézhez ezekben a zavaros időkben — néhány kusza sorban az ura tudatja vele, hogy él, fogságba került és jó dolga van Nezsiderben. Ez nem bánja a házát, a vagyonát, járkál az írással a kezében és mindenkinek boldogan újságolja:

— Él az uram.

A romhalmaz, amelyik még napokkal ezelőtt rendes kis falu volt, most lehetetlenül piszkos. Az utcákon bokáig érő sár, tele beletaposott szalmával, szénával, ronggyal, papirossal és forgáccsal. Egész lakberendezések — persze ízzé-porrá törve — hevernek kint. Két-három trénozlop is táborozik a faluban, tömérdek katona lót-fut ide-oda, hajlékot keres magának is, a lovának is. A fuvarosok nyaláb szénákkal iparkodnak, a bakák az utcán főznek, mások sovány malacon kocódnak egy ijedt arcú nénikével. Sunyi arcú kamaszok ténferegnek a katonák közt és közömbösen a vállukat vonogatják, ha megszólítják őket. A szétlódözött templom előtt bamba koldus ül, valószínűleg ugyanazon a helyen, amelyen évek óta könyörögi az alamizsnát és bizonyosan semmit sem tud a körülötte történt pusztulásról. A szomszédja egy beteg ló, amelyik mellé valami jószívű baka egy marék zabot meg szénát vetett. Ha valaki közeledik, a *beteg* állat *gyöngén* fölemeli a fejét és szinte könyörögve néz az emberre. A bedeszkázott templomajtó előtt tömérdek ócska fegyver és egy pár paraszttarisznyában muníció. Részben a menekülő katonák hagyták el, részben a házakban szedték össze a mi embereink. A régi, ravaszos Hintákon madzaggal megerősített orosz szurony. Véres balták és kézigránátok is hevernek a halmazban: a falu népe volt fölszerelve ezekkel a fegyverekkel.

Tekiából elmentem Ada-Kalehbe, amelynek jámbor török népe teljes esztendeig élt a szerbek ágyútüzeiben. Szótlan, fezes, mohamedánok ballagnak az egyetlen szűk utcán vagy az apró boltok előtt

álldogálva halkán beszélgetnek. A háború első napján elhagyták házikóikat és elbújtak a régi erősség vastag falu kazamatáiba. Ott éltek meglapulva, csak éjjel tudtak kimenni a levegőre. Ilyenkor a bátrabbak leszöktek a Dunához, átcsónakáztak az orsovai partra és hoztak némi élelmet az egész község számára. Nyolcszáz ember — a legtöbbje aggastyán, asszony és gyerek — élt itt így, egyedül Allah védelmében bízva, az ellenséges tűzvonalak kellős közepén. A kis boltokat, amelyekben a Vaskapuhoz leránduló utasok értéktelen török csecsebecséket, finom, illatos cigarettákat vásároltak, be kellett zárni és a szűk török kávéház nyitott tűzhelyén is csak éjjel vöröslött a parázs. Ilyenkor összegyűlekeztek a jámbor törökök és hallgatagon itták az édes és forró feketekávét. A látképes levelezőlapok megfakultak, a dulcsász, meg a rahab kővé száradt: idegen nem jött, csak a sívító ágyúgolyók. Valahányszor egy házikóba becsapott a gránát, a törökök némán egymásra néztek és amikor egy-egy szörnyeteg a mecsetbe tévedt, égre emelt tekintettel, csöndes megadással sóhajtottak. Kint, a szigetnek Szerbiára néző oldalán figyelő gyalogság feküdt a lövészárkokban és beásott gépfegyverek néztek haragosan a túlsó partra.

Most, a szabadulás óráiban sem látszik öröm a szótlan emberek arcán. Egy-két bolt megnyílt és a lefátyolozott asszonyok előbújtak, hogy a rúdra akasztott vizesvödrökkel eltipegjenek a kúthoz. A hosszúszakállas mozlímok most is egykedvűek: Allahnak tetszett, hogy rombolás szálljon rájuk, Allahnak tetszett, hogy a baj elmúljon. Csak a magyarul tudó fiatalabb férfiak kedveskednék szóval:

— Mink katonánk elverni szerbet...

Ezek a beszédesebb ifjak mesélik némi élénkséggel, hogy tegnap itt volt Mackensen tábornagy, körüljárta az egész szigetet és nagyon érdeklődött a török lakosság élete iránt. Egy törököt meg is

látogatott a házában és belépett a Szegényes hárembe is.

Az érdekes szigeten a legsúlyosabban a mecset sérült meg. A tetejét elverte a gránát és a karsú minarettnek is csak az egyik oldala áll. A kis, meglapuló házakon, ha van is seb, nagyobb rongálás alig esett. Talán két-három rombadőlt hajlékot láttam mindössze. Az Orsova felé eső oldalon két elsüllyedt hajó fekszik a vízben, a mi Zagyvánk és a szerbektől elvett Vardar. Odébb, a Vaskapu szájánál, szintén két hajó pihen a Duna fenekén, a Cár Nikola és a Belgrád. A római csatornán keresztül drót húzódik, ezen még most is ott függenek az aknák, amelyekkel a szerbek ugyancsak bőkezűen bántak errefelé, A veszedelmes szerszámokat most pusztítják el a hidászok: egyszerűen belelőnek az aknába és fölrobbantják.

Török evezősök visznek át az orsovai partra. A szerb oldalon finom pára üli meg a hegyeket és lehallatszik a ballagó trén lármája. Nótafoszlányt és hosszú káromkodást hoz felénk a szél. Nagyon messziről tompa ágyúdörgés hallatszik. Mire átérünk, teljesen beesteledik. Az orsovai dombokon kigyúlnak a reflektorok és a fényes, kékes sugár kémelve kúszik végig a túlsó parton. Ballag le-fel, meg-megáll, vakító ragyogással bujtat elő egy-egy fehér házikót, azután surran tovább: megvilágítja a trén útját, megkönnyíti a járőrök dolgát és elúzi a hegyekben rejtőző komitácsikat. Egész éjjel járkel a hideg fény, mint egy örködő pillantás: a mienkre ügyel most már.

A MORAVA VÖLGYÉBEN

Két kis magyar lovacska ballag velem a széles folyó mentén. A két apró állat otthon hozzászokott tengelyt érő homokhoz, kocsimarasztó sárhoz, Juhász Sándor kocsislegény is zökkent már egyetkettőt nagy gödrökben, mosásokban, de olyan világot, amilyen itt van, sohse látott se a két lovacska, se Juhász Sándor, de még magam se, aki pedig próbáltam egyet-mást ebben a háborúban. A szerbiai útnak, ha kétnapos eső verte, nincsen mása sehol: a Kárpátok szeszélyes ösvényei, Galícia kivájt országutai, Orosz-Lengyelország homoksivatagjai, a Rokitno-mocsár hínáros labirintusai mind eltörpülnek hitványság dolgában a szerbiai utak mellett.

— Nem a szerb a mi ellenségünk, — mondotta egy ízben Gallwitz tábornok — hanem az idő és a terep.

Régen tudjuk mi ezt az igazságot — az első offenzíva idejéből. Az hozta meg a sok értékes tapasztalatot, amelyeknek most jó hasznát vettük! A mostani, diadalmas szerb háborúban nagyrészen à trén győzött és igaza volt Lochow generálisnak, amikor hadtestparancsban a küzdő csapatokkal egy sorban mondott köszönetet ezeknek a csodákat művelő katonáknak.

A szerbiai utak! Szürke, nedves ég alatt, mint szürke, nedves szalag húzódik tova a szerb út. Ilyenkor, a késő őszi esős időkben, harminc-negyven

centiméternyi folyékony agyagréteg fekszi meg, gondosan elrejtve a sokszor fél méternél mélyebb lyukakat. Jobbról-balról árok, telve piszkos esővízzel. A nyúlós, tapadós agyagmassza egyforma dühvel les emberre, állatra, szekérre és nincs menekvés: bele kell taposni, azután cuppogva, ragadva, támo-lyogva botorkálni előre. Ló, lovas, kocsis nyakig tele lesz agyaggal és egy óra múlva olyan, mintha gölöncsér műhelyéből került volna ki. Az első napokban még letörölték az agyagot a katonák, később megadták magukat a sorsuknak. Rettenetes állandóan nyakig sárosnak lenni: az ember elveszti az életkedvét, szeretne egészen beletemetkezni a szürke masszába, hogy legyen már vége a viaskodásnak a sárral. Még a nyomorult bennszülött is undorodik tőle: apróság, de megfigyeltem, hogy a hazabotorkáló menekülők, akik igazán nem fínyásak, aztán most fölös kedvük sincs, aggodalmasan keresték a tisztább helyeket és sokszor nagy ívvel haladtak, csakhogy elkerüljék a pocsolyát. Pedig piszkosak és sárosak voltak az istenadták és aligha kényes természetűek.

Ilyen utakon megy előre a harcoló csapat és a trén. De még ha ilyen út volna sok! Csakhogy nincs, jóformán a Morava völgyében bonyolódott le az egész háborús forgalom. Ezt meg nézni is rossz! Tömegbe verődve szekerek; lovak, emberek, ágyúk, konyhakocsik, mintha sohse tudnának kigabalyodni, pedig — rend van. Mindenki ordít, a lovak zihálnak, a kerekek nyikorognak, káromkodás, ostorpattogás, dübörgés: olyan az országút, mintha újra megindult volna a népek vándorlása. Végtelen szekérsorok kígyóznak lassú mozgással hegynek is, völgynek is. Sokszor két kolon halad egy irányba, a harmadik szembe, a kocsik közt a gépfegyveroszttagok apró málhás állatai bujkálnak, vegyest vonuló csapatokkal. Amikor a hely a legkevesebb, jön egy teherautó és nagy túlköléssel fúrja bele magát a vonagló

tömegbe. Ilyenkor azután az útszélre szorul az ökrös-szekér, két kerékkel belemélyed az árokba, ordítás, nógatós keletkezik, az emberek nekivörösödve rángatják a nehéz teherrel megrakott szekeret: öt perc múlva megint helyreállt a rend, kiegyenesednek a sorok és a kigyók lassú gyűrűzéssel ismét előre kúsznak. Messziről színes folt közeledik, inkább vánszorog: rongyos szerb foglyok. Éppen most sorakoztak valami szabadabb útrészen. Ahogy újra belekerülnek a forgatagba, szerterebbenek, ideoda ugrálnak a szekerek és lovasok elől és lihegve igyekeznek a vezető ulánus nyomába. Irtózatossá ez a népvándorlás a szürke, folyékony agyagban, amelynek partján szegényes házikók állnak, a tetejükön hitvány kis fehér zászlóval és a kapujokban öreg és beteg emberekkel, akik alázatosan köszönnek minden lovasnak és közömbösen elfordulnak, amikor a maguk lajtája halad arra rongyos köpönyegben, amelyet francia posztócsalók vetettek nekik. Láttam egy asszonyt, magas parton állt a házikója előtt. Amikor a fogoly katonák elhaladtak előtte, kitérte a karjait, lemutatott az egész széles völgyre, azután összekulcsolta a kezét és sírástól vonagló szájjal kiáltotta a foglyoknak:

— Mit csináltatok? Mi lesz velünk?

Mi lesz velünk? — ez a kérdés tükröződik a visszatérő menekülők arcán is. Meggörnyedve, ijedt arccal, egymás hegyén-hátán botorkál ember, asszony, gyerek. Vergődnek keresztül az agyagon, kikerülnek minden gyalogost, a legszívesebben elbújnának valahová a föld alá. Minden percük rettegés. Aggódó pillantással simogatják kedves tehenüket, mert hátha már a következő percben elragadja tőlük a háború. Egy fáradt ló kidől, másikat nyomban agyon kell löni, ilyenkor nem lehet habozni: az ökröt kifogják, a gazdának cédulát nyomnak a kezébe és öt perc múlva az állat már ott húz a kolonban. Szívettépő jelenetek játszódnak az országúton,

hiába, nem lehet érzelegni, ennek így kell lenni. Ezekről a dolgokról beszélgetve, felelte egy bölcs német tábornok:

— Uram, a háború a győzőinek is utálatos, hát még a legyőzöttek!

Alig hiszem, hogy tömöröbben lehessen jellemezni a háborút.

Kocog a két lovacska a Morava termékeny völgyében, a szekérroncsokkal és lóhullákkal szegélyezett utón. Mégis csak vigasztalóbb kép, mint Oroszországban. Errefelé minden falu ép, sok képmény barátságosan füstölög és gyerekek játszanak a faluvégén. Egész Orosz-Lengyelországban nem láttam gyereket. Füstölgő kémény az a soknál több akadt; de úgy, hogy a ház is vele égett. A szerb nem pusztította el a házát — túlon-túl szereti — sőt erősen iparkodott, hogy ha elhagyta, mihamarabb visszajusson beléje. Roppant érdekes dolgot figyeltünk meg errefelé: lassan észrevettük, hogy a hozánk átszökött katonák mindig arról a vidékről valók, amelyet elfoglaltunk. A szerb katonák — tudja isten hogyan — hamarosan megtudták, hogy a békés polgári lakosságot sehol se bántottuk és tömegesen jöttek táborunkba, amikor szerintük már nem volt célja a harcnak. Ha külsőleg európai értelemben és módon sorozott hadsereg is a szerb, valójában mindegyik férfi külön a családját és a portáját védte és rögtön letette a fegyvert, mihelyt ebből a szempontból a harc fölöslegessé vált. Akárhány esetben az egyfalubeliek csoportba verődtek, a falu bírójának átadták fegyvereiket és fegyvertelenül eléje mentek a német csapatoknak. Egészen bizonyos, hogy például a Duna-divízió, a szerbek legkiválóbb csapata, állhatatosabban harcolt volna Nis körül, mint a Dunánál, ahol rögtön elkedvetlenedett, mihelyt látta, hogy a mieink elfoglalták a vidéket. A szerbek nem ismerték az embereiket, kü-

lönben másként csoportosítják a csapataikat. Az Új-Szerbiából sorozott bolgár ezredeket is csak később, a bolgár támadás után oszlatták föl, amikor már ezek a katonák százával adták meg magukat. Akkor azután húszanként beosztották az ó-szerb ezredекbe a bolgár származású és érzelmű harcosokat.

Haladunk fölfelé a Morava völgyében. Jobbról-balról apró patakok sietnek a nagy vízbe és ahol elérik, szélesen elöntik az egész területét. A Jase-nica kiömlése végeláthatatlan árterület: utat, mezőt elborít a csendes víz és a házak, boglyák, fák, szekérroncsok úgy meredeznek ki belőle, mintha délibábot látna az ember. Az országút beleszalad a vízbe, de hogy hol fut ki belőle, azt nem lehet látni. A gépkocsik szökőkutakat fröcskölve rohannak bele az árba, nem tudva, hogy ki tudnak-e lábálni belőle. A szekerek óvatosan bocsátkoznak le és tengelyen túl elmerülve gurulnak keresztül az árvíz területén. Az utat állat- és szekérroncsok szegélyezik, bizonyosságául annak, hogy a legcsekélyebb letérés a töltésről pusztulást jelent. Magasra vont térdekkal ülök a szekéren és aggodalmasan ügyelek rá, hogy a kocsis nyílegyenesen hajtson. Lapovo előtt át kell kelni a Moraván. Alig láttam ennél kellemetlenebb, gyilkosabb folyót. Legalább is ezen a ponton egyenesen gyűlöletes. Irtózatossággal folyik és olyan, mintha mindig arra lesne, mit lehetne elpusztítani. Szinte sziszeg, ahogy rohan. Amit elkap, azt kérlelhetetlenül ragadja magával az enyészetbe. Német hidászok napokig birkóztak ezzel a folyóval. Már a parton védekezett, hogy le ne gyűrjék. Köröskörül szennyes vízzel borította a vidéket, hogy közeledni se lehessen a medréhez. De kellett a híd, mert a szerbek az összeseket fölégették. Kurhesseni és keletporoszországi pionírok gyürkőztek neki a földatának. Legelsőbben az árvízterületet hidalták át, azután nagy fáradság árán híddá sorakoztatták a pontonokat. A Morava nekifeszült a horgonyoknak

és kétségbeesett dühvel ráncigálta a súlyos járműket, úgy kellett őrizni állandóan.

Szürke, esős napon mentem át a hídon. A pontonokon támadást várva ültek a hidászok, kezükben csáklyával. A víz kavargott, sistergett, éhesen fölnyaldosott a hidra és szinte húzta lefelé az embert. Olyannak éreztem, mint egy dühös, fanatikus szerbet. De hiába vonaglott sziszegve a padló alatt, pedig ha akkor ártani tud, jó zsákmányra tesz szert: derék nehéz mozsarainkat szállították éppen át szétszedett állapotban. Csakhogy fokozott éberséggel álltak őrt a bátor német hidászok!

SZERB VÁROSOK

A szerb városok — ha Belgrádból eltekintünk — annyira egyformák, hogy gyors haladásunkban minden reggel az ácsorgó emberektől kellett megkérdezni, hol is vagyunk tulajdonképpen. Mindegyik város girbe-gurba, meglehetősen egyformán piszkos és mindegyik városnak van főutcája, amelyik a leggörbébb és legpiszkosabb. A soron vegyest állnak modernebb egyemeletes házak és elszánt viskók, amelyek legföljebb Konstantinápoly legszélső külvárosában találnának másukra. Az emberféle is tarka; rendes kabátos, azután szerb paraszt, fekete képű macedón és albán, szerb és orosz hadifogoly, töméntelen rongyos és sápirozó nő, össze-vissza. Dolga mostanában nincs senkinek: a boltok többnyire üresek és csukott ajtókkal szomorkodnak, mezei munkának nincsen ideje, de ha volna is, akkor se végezné senki, iskola, egylet, kávéház zárva: aki él, az utcán lézeng mind. Miután kisült, hogy a szerb lapok hazudtak és se a németek, se a magyarok nem esznek embert, lehet sétálni, sütkérezni a napon és csodálni a sok szekeret, ágyút, mi egymást, ami folytonosan halad át a városon. Eleinte persze nagy volt a rémület, az emberek bezárkóztak és akihez katonát szállásoltak, azt menten kilelte a hideg és éjjel szekrényt húzott az ajtaja elé, hogy valahogy ne férjenek a torkához. A német katonák

nevettek, nagy fazék kávékat főztek és invitálták a szerbet, hogy jöjjön, de dohányt hozzon magával. Szép lassan az asszonyféle is kötélnek állt (pedig karmolós fajta), most aztán szent a béke és a barátság. Mind a két fél egész nap beszél, hadar, egymás szavából egy kukkot nem ért, de azért rendben van minden, az embernek csak a karja fájdul meg estig a folytonos gesztikulálásában.

Kerestem a véresszájúakat, — nem a vezéreket, mert azokról tudtam, hogy megléptek — a kisebb véresszájúakat, az ügyvédeket, tanárokat, pópákat: nincsenek. Ahánnyal beszéltem, úrféle emberrel, az mind már születése óta a monarchiára esküdött és nem győzte panaszkodni, hogy mennyi baja volt az elvei miatt. Nincs itt se komitácsi, se orosz ágens, se heccpolitikus: nem is tudom, mi végből kellett háborúba keveredni a szerbvel!

A városok közül csak a dunamentiek szenvedtek. Belgrád tavaly is, idén is kapott egy pár teli találatot és rosszul járt Semendria is. Az ódon várfalnak is meg kellett ismerkedni a modern rombológépekkel, az is igaz, hogy ez az ismerkedés nem vált szégyenére a régi, hatalmas omladéknak. Alaposan megrúgta a huszonnyolc centiméteres mozsár, de rést nem ütött rajta. A rom védelme alatt a szerbek gyalogságot vontak össze, erre a mieink egy párszor belelőttek a várudvarba. Hatalmas üregek jelzik, hogy a tüzérek pontosan odataláltak, ahová céloztak. A város maga is megsínylette az ostromot. Néhány ház teljesen összedőlt, mások alaposan meg rongálódtak. Az üzleteket kirabolták a visszavonuló szerbek, a lakásokat kifosztotta a csöcselék: Semendria most szomorú, sáros, mocskos utcáival, omladék házaival, kiégett, elpusztított üzleteivel.

Kragujevac már barátságosabb. Szerbia ősi fővárosát szép szerével adta át a polgárság, nem is esett különösebb bántódása. Az utcák itt is hihetetlenül piszkosak és a rengeteg átvonuló trén semmi-

vei sem járul hozzá a tisztaság emeléséhez. Bevonulásunk előtt tizenöt komitácsi tartózkodott a városban és szabadon folyt a fosztogatás, miután a hatóság, természetesen a rendőrség is megszökött. A polgárok Petrovics volt miniszterelnököt, a város szülöttjét kérték föl, hogy tárgyaljon a közeledő csapatokkal. Petrovics elvállalta a megbízást és két követet, egy szerb aggastyánt és egy német származású arzenáli munkást küldött a mi táborunkba. A két követ levelet vitt magával, amelyben a polgárság átadja a várost és biztosítja a rendet és nyugalmat.

A város legfőbb érdekessége az arzenál, a szerbek egyetlen lőszergyára. Itt készültek azok a híres bombák, amelyekkel a komitácsik, merénylők és egyéb orgyilkosok látták el magukat, valahányszor valamit forraltak ellenünk. A telep meglepett, mert kisebbnek, balkániabbnak gondoltam. Elég tisztességes fölszereléssel dicsekedett és kétezer munkád, jórészt német, dolgozott benne. A gépek kizárólag német gyártmányúak és meglehetősen modernek. Az arzenál sok nagyobb épületből áll és ezek közül csak *egy* pusztult el. Ezt a szerbek fölrobbantották, hogy a fölhalmozott muníciót, amelyet nem tudtak elszállítani, elpusztítsák. A kész, töltött anyag legnagyobb részét vasúton megmentették, már a nyers anyag elszállításával nem tudtak időre elkészülni. Rengeteg fa és fém került a kezünkbe, ezenfölül milliókat érő egyéb holmi. Az udvaron nagyon sok a zsákmányolt török ágyúcső és egész halmok töltényhüvelyekből. Egymás hegyén-hátán félig elégett török munícióskocsik, szerb telefonfölszerelések, egy munícióskocsi ezzel a fölirassal: 32-ik népfölkelő gyalogezred, egy másik, amelyik valamikor a huszonkettedik gyalogezred 9-ik századáé volt. Másutt rengeteg öntött vas és sok hordó rézforgács. Egy halomban szén. Elégett autó is van vagy hat darab az udvaron. A talajon látszik is, érzik is, hogy a szer-

bek az egész telepet leöntötték petróleummal és tüz-tengerré akarták változtatni, de a lángok csak itt-ott pusztítottak egy keveset és azután végképp el-aludtak. A hatalmas asztalosműhelyben sok erős kocsikereket találtunk, továbbá néhány száz nyerget mállás állatok számára. A faraktár félig tele deszkákkal. Kétszáz orosz származású autógumim is épen maradt és igen becses zsákmányként a mi tulajdonunkba ment át. Óriási raktárban töméntelen szögesdrót, tábori konyha és ágyúpáncél. Teljesen használható állapotban vannak a műhelyek, az óriási kovácsműhely, nagy fűjtatókkal, az öntőműhely, a nagy gépcsarnok, a kupakcsavaróműhely, a töltény-készítő-műhely és a tágas, üveggel fődött raktár, ahol a kész anyagot őrizték. *Égy sarokban három óriási ágyúcső* — Krupp gyárából kerültek ki 1876-ban és valamikor török szolgálatban álltak — másutt félig ép német lokomobilok, egy mannheimi gyárból. Az összes ablaküvegeket összetörte a légnyomás, amikor a már említett épületben összehalmozott török és orosz muníció fölrobbant.

Megnéztem a laboratóriumot is, de itt jobbra üres termék fogadtak, mert a berendezést sikerült megmenteni. Kragujevác elvesztése már az arzenál szempontjából is nagyon fáj a szerbeknek, mert most teljesen szövetségeseikre vannak utalva, akik maguk sem bővelkednek túlságosan muníciógyárakban. Karagyorgyevits Sándor, Petár király apja, aki az arzenált alapította, aligha gondolt arra, hogy gyára egyszer idegen kézre kerül és a nagy műhelyekben a szerbek ellen készítik a muníciót.

Jagodina, amelyet Kragujevác után foglaltunk el, kicsi hely, de valamikor jelentős volt. A törökök alatt itt tartózkodott a céhek központja és kitűnő kardok, török és kések kerültek ki a műhelyekből. Ma tele van belgrádi menekültekkel, akik körülállják az utcára kitelepedett mészárosokat és buzgón alkusz-nak a vaskampókon függő birkaferályokra. Jago-

dina külvárosa egészen olaszos: apró színes házak zsúfolódnak egymásra, szűk, piszkos udvarokon öreg emberek sütkéreznek és maszatos gyerekek játszanak, sült tököt majszolva, A sárban egy pár sánta koldus üldögél és asszonyok foglalatoskodnak négy teknők körül. A város legszebb részén élelmes fickók telepednek meg és óriási kefékkel föl-fegyverkezve ordítanak az emberre:

— Gefällig Schuhputz! Csisztema cipele...!

A város persze inkább hasonlít nagy katonai táborhoz, mint polgárok által lakott helyhez. Hatalmas teherautók állnak hosszú sorban, azután sok száz ponyvás szekér. Minden ablakban katona könyököl, a középületekben a hadsereg hivatalai telepedtek meg. Két-három tágas korcsmája tele van szomjas vitézekkel, akik még a hitvány borral is zúgolódás nélkül birkóznak. Az annyira áhított sör ismeretlen fogalom, de nagy keleté van a kávénak. A német katonáknak ugyan sehogy se tetszenek a törökösen apró csészék, de az ital olyan olcsó, hogy egyszerre nyolc-tíz csészével lehet rendelni és sörös pohárból fogyasztani.

Cuprija alá érve megállít a széles Morova. A hidat fölrobbantották a szerbek, a forgalmat most; szorgalmas komp bonyolítja le, amelyet két pontonból róttak össze az élelmes pionírok és amely drótkötélen lassan sodródik át a túlsó partra, az első házak elé.

Paracin a disznókereskedelem központja volt, még most is sok gazdag kereskedő lakik benne. A i' városka hangos a magyar szótól, mert tele van magyar bakákkal, — megszálló csapattal — akik kézzel-lábbal igyekeznek, hogy a lakosság megértse őket. ' És amit soha se akartak a szerbek, most egyszerre kitűnően megértik a magyar beszédet!

KRUSEVÁC

Krusevác, az eddig túlszűfolt Krusevác, most lassan elnéptelenedik, helyesebben: visszanyeri régi arculatát. Valamikor tízezer lélek lakott a szép fekvésű, régi városkában, de azután a Duna mentén megszólaltak az ágyúk és fenyegető hangjukkal az ország belsejébe kergették a többnyire rossz lelkiismeretű embereket. Megteltek az országutak súlyosan megrakott szekerekkel, sárban botorkáló emberekkel és gyerekekkel, akik nyitott szájjal lihegve iparkodtak a gondjukra bízott tehénke után. Így jutott Krusevác újabb harmincezer lakozhoz, aki éhesen és pihenésre vágyva szakadt az amúgy is szegény város nyakába. A földön heverlek a menekülők, a házak falai mentén háltak és napokig semmit sem ettek, de éltette őket a tudat, hogy az ország belsejében vannak, ahová sohasem fog eljutni a „mindent elpusztító ellenség”. Azután Krusevác alatt is megszólaltak az ágyúk, el is hallgattak, ismét újabb népvándorlás indult meg: soha nem látott ruhájú katonák jöttek, furcsa formájú gépeket vonszoltak végig a városon, csak a szerb lapok által világgá kürtölt kegyetlenkedések nem akartak elkövetkezni. Erre reszketve még, de előbujt a nép, napokig ott tolongott az Ortskommandó előtt és kézzel-lábbal magyarázta a ház előtt posztoló bakának, hogy egy vágya van: szeretne hazamenni a falujába, amelyből bolondmódra elszaladt, A kis

sárga ház előtt egész vásár fejlődött ki: volt olyan, aki előszedte rejtett pénzét és ökröt vásárolt, amelyik hazavonsolja árván maradt szekerét, akadtak emberek, akik néhány garasért instanciákat irtak a parancsnokhoz, hogy adja ki hamarabb a hazatérési engedélyt, megint más utcai Írnokok a személyi adatokat jegyezték föl piszkos papirosra, hogy benne, a parancsnokságon ne sok vesződés essék a menekültekkel. Minden nap kisebb lett a tömeg és népesebb a Duna felé vezető országút, egy reggelre azután végképp elfogyott az idegen Krusevácból: a szelíd dombokkal körülvett városka utcáin megint csak a bennszülöttek sétálnak, szemlélődnek és büszkék arra a szép fehér karszalagra, amelyet, mint békés és megbízható polgárok kaptak a parancsnokságtól.

Krusevác igen nevezetes szerepet játszik a szerbek történelmében. A híres Lázár cár fővárosa volt, jól megerősített, falakkal és bástyákkal körülvett hely, még ma is olyan nyomokkal, amelyek régi nagyságára engednek következtetni. Nevezetes hely volt mindig, de szerencsés soha, mert 1389-ben is innen indult a rigómezei ütközetbe Lázár cár és a szerb királyság évszázadokra elveszett, most is innen iparkodott Putnik vojvoda a Koszovó poljére, de megint csak pontosan úgy járt, mint elődje, Lázár cár. Egy kruseváci ügyvéd, gondolom kártyás és kabalista, nagy meggyőződéssel mesélte:

— Mindjárt mondtam, hogy ebből baj lesz. Itt volt a király, itt volt Pasics, itt volt az egész nagy vezérkar és innen indultak a Koszovó poljére. És csakugyan úgy jártunk, mint régen.

De talán még rosszabbul jártak, mert Murát szultán serege megverte Lázár cár hadait, de Szerbia, ha vazallusként is, megmaradt egy darabban, míg Petár alighanem elsáfárgotta az országot. Tudta ő, hogy miért sírt a kruseváci pályaudvaron, ámbar szakértők szerint akkor kedvenc udvari vonatát sirtatta, amelyik ott állt beékelve egy csomó teher-

vonat közé és holmi tolatásokra már nem maradt idő, mert az első lovaspatrouillok nagyon közel nyargalásztak a városhoz. A pazar vonatot siratta, meg a sok drága, remek ágyút, nehezét, könnyút, vegyest, amit szép sorjában megint csak ott kellett hagyni a pályaudvar előtti térségen, mert már arra is alig maradt idő, hogy a finom francia ajándék-lövegekről leszedjék a závarzatot. A tömérdek muníció is ott maradt, a rengeteg benzin, olaj, liszt, sok-sok becses áru, szappan, edény, két vagon üveg, bor és a jó isten tudja mi minden, aminek a háborúban nagyon megörvend a másik. Ott kellett hagyni a sok vasúti kocsit, meg a sok jó mozdonyt, még a vasút megrongálására sem maradt kellő idő. Egy pár váltót fölszedtek a szerbek, de ezzel nem sokat ártottak nekünk.

A kruseváci emberek éppen olyan kevésbé érdekesek, mint a többiek. Az egykori dühös és vérszomjas ellenség jámbor és nagy erőfeszítéssel tagadja, hogy nekünk valaha rosszat akart. Nem szabad szóba állni az emberekkel, mert undorítóan licitálnak egymásra, hogy igaz barátaink voltak és a sok merényletet, orgyilkosságot, gyűlölködést egyszerűen álmodtuk. Egész Szerbiában tapasztaltam, hogy egyetlen szerb sem tudja némileg hősi gesztussal vállalni a múltat: lapos kibujkálók, kimagyarázók, letagadók: közönséges kis konspirátorok, akik aj rajtacsípés és számonkérés pillanatában csak a saját bőrükre gondolnak és egyáltalában nem óhajtanak helyt állni azért a zavarért, amelyet pénzért és számításból csináltak. Sokkal jobb szótlanul elsétálni azokhoz az épületekhez, amelyek jobb és dicsőségesebb időkről beszélnek: Lázár cár gyönyörű, bizánci stílusú kápolnájához, amely renoválva és harangtoronnyal kiegészítve hirdeti a multat. Ebben legalább évszázadok előtt igaz érzelmű szerb imádkozott a népéért és annak boldogulásáért. Bölcsebb fölkeresni a török mecset romjait és ott a Carica Mi-

licára, Lázár cár feleségére gondolni, aki ezt a dzsamiljét azoknak a török uraknak a kedvéért építette, akik Murát szultán utóda, Bajazet számára. Lázár és Milica leányát, Milevát feleségül kérték. Jobb kimenni az ősrégi Ljubastina kolostorba, amelyet Milica cárné alapított és ahová a szerencsétlen rigómezei ütközet után visszavonult azoknak a vojvodáknak a feleségeivel, akik ebben a nagy csatában a nemzetért meghaltak. Mindez jobb és üdítőbb, mint a városban sétálni és szóba állni azokkal a barátságot kereső radikálisokkal, akiknek a zsebében még rejtett orosz pénz lappang és akik most a mi közelünkben szimatolgatják a további boldogulást.

A város közepén ötvenhat, szerbektől zsákmányolt liverpooli gyártmányú sütökemence áll és az egész térség fölött a friss kenyér illata terjeng. Szerb és orosz hadifoglyok ólálkodnak a hely körül és vágyakozva Jesnek a cipókra. Közbul szitkok esnek:

— Gazemberek, — mondják az orosz foglyok — miattatok van a háború és miattatok vagyunk most távol a családunktól.

Ha a föltűzött szuronyú baka nem sétálna azon a helyen, még verekedésre kerülne a sor. Így lapítanak a szerbek és gyorsan elődalognak. Szerb asszonyok, bátorságra kapva, előmerészkednek és félig száradt dohányleveleket kínálnak megvétele a katonáknak. De lopva azért az utcát figyelik és mikor az élelemért jövő szekerek a front felől kocognak be a városba, egymást lökdösve suttojják:

— Ahá, már visszavonul a svába!

A közeli falvakból alázatos deputációk ballagnak be a tekintélyesebb emberekhez s tanácsot kérnek, hogyan viselkedjenek az idegen katonákkal szemben. Olyan görnyedtek ezek az emberek, mintha sohasem dobáltak volna ránk kézigránátokat és bombákat. Szerettem volna komitácsit látni: nincs,

nem is volt soha. Ami volt meghalt, Albániába szökött, vagy megtagadja a múltját. Krusevácban megesezt, hogy három véresmultú legény kevéssel a csapatok bevonulása előtt kiállt az utcára és elfogta meg lefegyverezte az ütközetből visszaszökő szerb katonákat. Egy borzas legény — valamikor bizonyosan kegyetlen komitácsi — alázatos hajlongással hoz valami gyűrött papiroslapot. Bizalmaskodó mosollyal kínálja:

— Nézd, uram, egykor ilyen szamárságokat olvastak errefelé a népek:

A papírfoszlányon a szerbek hadi imája:

„Hatalmas isten — hozzád imádkozunk — add áldásodat Petár cár, aki 1875-ben rebellis volt. — Engedd, hogy nemsokára cárja legyen a nagy Szerbiának, Macedóniának, a Szerémségnek, a Bácskának, Boszniának, Hercegovinának, Szlavóniának, Dalmáciának, Horvátországnak, a nagy szerb birodalomnak. — Te, Ura a világnak, hallgasd meg és áldd meg az összes szerbek imáját, amelyet Hozzád intézünk. — Te legnagyobb Úr, fönt a magasban, azután, ötszáz évi rabszolgaság után boldog lesz a szerb nép. Éljen Petár cár, a hatalmas!”

A legény nézi, amint az imát olvasom, azután kicsinylőleg mosolyog, mintha sajnálná azokat, akik ilyen badarságokat hittelt olvastak. Úgy mondják, két hét előtt még lelkes komitácsi volt a csirkefogó. Be is fogták, de nem lehetett rábizonyítani semmit. Ámbár az is lehet, hogy csakugyan együgyű paraszt volt mindig, hiszen aki föladta, az éppen olyan megbízhatatlan és éppen olyan erőszakolt alázatossággal kíván nekünk szolgálni, mint ez, amikor az imával hozzám furakodott.

AZ UTOLSÓ SHRAPNELL

A vadregényes Rasina-völgy Szerbia legszebb részeinek egyike. A kétoldalt húzó hegláncok, mintha egymásnak akarnának rontani: köztük a kanyargós, gyorsfolyású Rasina éppen csak hogy át tud surranni. Sisteregve siet a zöld víz, mintha minél előbb ki akarna jutni a szorításból, mintha attól tartana, hogy egyszer mégis egymásra borul a két meredek fal. A keskeny, hepehupás út fönt visz a hegyoldalon. Szűkös közlekedési lehetőség, békében talán megjárja, amikor alig jön szembe szekér, de így, háborúban, a szakadatlan közlekedés idején: több mint kényelmetlen. Az egyik kocsisor állandóan a meredek, felé eső szegélyen jár és az aggodalmaskodó emberek pillantása csökönnyösen lenn kóvályog a vizén, amelyből nem egy járműnek a roncsa meredezik elő.

Védőcsapatnak ideális harctér az ilyen szoros. Csapda, egérfogó a másiknak, amelyekben elvérzik vagy szétroncsolva, ájultan bukik vissza. Hogy a szerbek ezen az utón nem tudták megállítani Gallwitz katonáit, egyesegyedül a briliánsan dolgozó nehéz tüzérségnek lehet köszönni. Gyalogságunk semmit sem tehetett: zárt sorokban indult neki a nehéz útnak. Még kisebb osztagok sem mászhattak meg a hegyeket, mert ezek az osztagok a lehetetlen terepen elmaradoztak, elmálladoztak volna és való-

jában csak a főcsapat előrejutását lassították volna. Gallwitz tábornok kiadta a parancsot:

— Előre, mint a gyakorlótéren!

A gyalogság ment, amíg megjött a legelső nehéz gránát. Az pedig elég hamar megérkezett. A szomszédos hegyeken elbődültek a szerb ágyúk, az addig csöndes, napsütéses völgy fölött irtózatosszerűen támadt és nyomban ezután hegyetrázó dörrenéssel levágódott az első lövedék. Pillanat alatt jött a második, harmadik, jöttek csapatostól a shrapnellek tömör felhőcskéi, amelyekből gyilkos permeteg hullott a hegyoldalra és a vízre. A hegy repedezett, amint meg-megvagdosták a gránátok, néha magasra csapott a Rasina és a robajok százszorosan megsokasodva rázták a völgyet. Vizzúgásból, ágyúdörgésből, gránátrobbanásból és leszakadó szálfák recsegéséből pokolbeli zaj kelt föl és vijjogva röpdösött a Halál, hogy arasson. Ebben a rettenetes káoszban mit tehetett a gyalogság: az első ágyúszóra lefeküdt. Lehasalt és várt. Negyedóra, félóra telt el lélegzetrabló, idegfeszítő várakozásban, köröskörül fokozódott a pokol borzalma; mindig szaporábban érkeztek a gránátok, a völgy nehéz, fojtó füsttel telt meg és ebben a földindulásban tehetetlenül, mozdulatlanul heverték a bátor csapatok. Hihetetlen erő és fegyelem kell ahhoz, hogy az ember ajakösszeszorítva feküdjék egy helyben és tűrje az ágyúk dühöngését. A csapat feküdt és várt. A hegyekről már összefolyva, egymásba kavarodva jöttek a dőrejek, mint a hosszanhuzó mennydörgés. A völgyben nem tudott elhalni a robbanás: tíz dörrenés beledörgött másik tízbe. Ebből a rettenetes zajból egyszerre csak pontosan hallhatóan kiválik egy hatalmas durranás. Lehet, azért hallani külön, mert más oldalról jön, a hátunk mögül: a mienk!

— A mienk!

A hasaló csapat lelkenedezve magasra emeli a fejét:

— Unsere Schweren! — szalad végig a sorokon és most már könnyebben lélegzik mindenki.

— Unsere Schweren! Itt vannak a nehéz ágyúink!

Csakugyan itt vannak.

Az első lövés után jön egy egész sor. Aztán megint egy sor, majd egyenként, nagyon élesen elhatárolva adnak le az ütegek sortüzeket. Aztán megint egyszerre szólnak valamennyien, a nehezek. A katonák lihegve hallgatják és előrehajolnak, mintha valami nagy súlyt kellene görgetni. Még, még, csak szóljon, düljön, zuhogjon, mert ez a segítség, ez a megmentés. Nincs is panasz a mieinkre: szólnak az ágyúk, dül, zuhog a gránát. Újabb félóra telik el így, a szerb tüzérség tüze nem csökken, de bizonyos, hogy csökkenni fog és ez megnyugtatja a csapatot. Talán még fokozottabb gyorsasággal jön a gránát, szétfreccsen, káromkodások, üvöltések hangzanak, de erre már alig ügyel valaki: mind a túlsó hegyekre figyel, ahol — nem tehetek róla, de ez az érzésem — mint a nagyszerű artisták dolgoznak a német tüzérek. A robajokból kiérezni a főlényt: ezek hajszálpontosan tudják, hogy mi kell és éppen csak idő kérdése, hogy elvégezzék a dolgot. Szinte látni őket, amint ide-oda sietnek az ágyúk körül, verejtékezve iparkodnak a szörnyetegek etetésével, mert jól tudják, hogy ezalatt az ellenség teljes dühének kitéve fekszik egy sereg testvérük.

Lassan billen a mérleg. Odaát mintha el-elhallgatna egy ágyú, apránként szakadozik a tűz, vontottabban jön, eminnen annál jobban dobol. Ez az a pillanat, amikor a mieink fölülkerekednek. Most aztán gőzzel dolgoznak a nehezek. Most ontják a tüzet, hogy véglegesen leverjék az ellenfél tüzereit. Egy félóra múlva már csak a mieink szólnak és bömbölve küldik az üzeneteiket az elvonuló szerb ütegek után. Onnan talán húszpercenként süvölt egy-egy gránát: a hátvédnél hagyott egy-két ágyú

tüzel, hogy visszatartsen minket a túlságosan heves üldözéstől. A gyalogság fölkerekedik és rendbe áll. Megint lehet menni öt-hat kilométert. Legfőllebb ilyen távolságra újra kezdődik a harc. Az ágyúzás, ha lehet, még fokozottabb hevedőségű, mert a szerbek Blacét védik, egy nekik igen fontos pontot. Egyszer elvesztik, azután újra visszaveszik a falut, de az éj folyamán szuronnal vetik ki őket a mieink. Megint legfőllebb négy kilométernyire tágulnak és tehetetlen dühükben kezdik ágyúzni Blacét. Talán az első eset, hogy a szerbeknél ezt tapasztalom. Eddig úgy láttam, hogy nem perzselik föl a falvakat és nem ágyúznak testvéreikre. Ezúttal másfél napig ontják a gránátokat a nyomorúságos helyre.

A mi nehéz tüzérségünk magában a helységben állt föl. Olyan megfoghatatlan, hogy egy faluban, amelyikben csirke, liba szaladgál és utcahosszat berkes kis hajlékok állnak, a nyugati szélen meglapul három furcsa gép és lő bele a hegyekbe. Valamivel hátrább, rozoga fakerítés mellett két kis tábori ágyú álldogál és néha mérgesen pukkan. Az ember nem lát ellenséget, egy pillanatig nem érti, hogy ez a pár ember az ágyúk körül kire küldi a halált, nem gondol arra, hogy elől valahol van szem, amelyik figyel és drót, amelyik az ágyút irányítja, csak néz, el, a közeli hegyek felé, amelyekre kezd lebecsátkozni az esti pára⁷ Már nyugodtan lehet szivarozgatni az ágyúk mellett, mert azok odaát ismét kerek oldottak, csak a puska szól, de az már nem hord idáig. Nem messze rákezd egy géppuskánk, alig berreg húszat, odaát úgy látszik fölkerekedtek az utolsó emberek és elvonulóban van a hátvéd. A géppuska csak éppen addig pazarolja rájuk a munitiót, amíg el nem tűnnek az első terephullám mögött. A mi ágyúink még dolgoznak. Az emberek előjönnek, a kis tábori ágyúk mellett fiatal asszony megy el, vízhordó vederrel. A főutcán görnyedt férfi ; ballag, a vállán ásóval. Tábori csendőr kíséri, csak

éppen pár lépésnyire, a mezőre. Itt a férfi sirt kezd ásni egy asszonynak, akit tegnap megölt a gránát. Már csak ritkán szólnak a mi kis tábori lövegeink. Két gyerek lép ki egy házból és bambán álldogál az utcán. Valahol, messze, még egyszer elbődül egy szerb ágyú és a következő pillanatban a shrapnell fehér füstfelhője születik meg a levegőben. Az ólomzáró lecsap, mind a két gyerek holtan bukik a földre. Egy-egy ólomtöltelék egy és ugyanazon a helyen, a fején találja a szerencsétlen két kis jószágot. Lassan beesteledett. A legnagyobb csönd borul a tájra. Valahol egy gramofon körül dudorásznak a katonák. A két apró halottat az anya bevitte a házba, ő meg kiül a küszöbre és hosszú, egyhangú panaszos énekbe kezd. A szomszéd házak elé is kitelepednek az emberek és a gyászos ének kapuról-kapura száll. Egy pár ablak sápadtan kivilágosodik, a hold ezüstös fénybe vonja a falut és valahol messze, a hegyekben vonulnak a menekülő szerbek...

A BÉKE ORSZÁGÁBAN

Szerbia most az egész világ legbékésebb országa. Határain belül nem dül harc, még a neutrális országok halk diplomata munkája sem zavarja a csöndet. Nincs kormány, nincsenek lapok, csak napfény, amelyik nem törődve a kalendáriummal, nyáriasan aranyba vonja a pompás vidéket. A lezajlott háború sem hagyott sok látható nyomot: a mezőket alig tépte meg a lövészárók, üszkös romok sem találkoznak lépten-nyomon, mint Orosz-Lengyelországban, legföljebb a völgyekben vonuló mindenféle trén emlékeztet, hogy valahol a hegyeken túl ellenséges katonák állnak egymással szemben.

Csöndes ország lett az egykor hangos Szerbiából. A városok még valahogy elevenebbek, de a vidék kihalt. A magas hegyeket nem járják már óvatos patrouillok, lenn a széles Morava-völgyben megszűnt a menekült lakosság vándorlása. Az emberek már mind visszatértek falvaikba és csöndesen várják, mit hoz a jövő. Némelyik gazda, ha későn is, mezei munka után látott és itt is, ott is föltűnik a folyó mentén vagy egy-egy szelíd hajlású domb Oldalában a két ökröcske, amint csöndesen ballag az eke előtt. Egy-két kapálgató asszony is találkozik — dal nélkül munkálja a földet, amelyhez nem tudott hűtlenné lenni — csak fiatal legények, meg lány akad kevés. A legény, ki a föld alatt, ki idegen

országban, a lány meg megbúvik a házban, oktalan félelmében.

Pihennek a katonáink, pihennek a fegyverek, ilyenkor ezt a szép és földi javakban gazdag országot járom. Csaknem másfél év izgalma itt lehet legjobban elfelejteni, a napfényben, a langyos levegőben, a csillogó vizű folyó mellett, a magas hegyek tövében. Ilyen csöndes világ most semerre nincs ...

Kifogástalan utón rohan az autó. A hírhedt szerb utakat nagyszerűen rendbehozták derék öreg legényeink, a munkásosztagok szorgalmas katonái. A rengeteg sár kupacokban áll az út mentén és nem árt már senkinek. A mély gödröket kövel, törmelék-téglával tölték tele, úgy hogy zökkenés nélkül megy el fölöttük szekér és gépkocsi. Nagyszerű rendet teremtettek itt a frontmögötti csapatok, akikről a harc zajában olyan kevés szó esik, pedig nagy részük van a sikerben. Vén, harcsabajuszú magyarokkal találkozom, piros huszársipkájuk van és boldogan felelnek a magyar megszólításra. Odébb német munkásosztag serénykedik és a nagyon ragyás utat szépen doronggal fejeli meg. Dalolva rakják egymás mellé a fákat és egy óra múlva ez az útrész is kifogástalan. Az út mentén, az apró házakon táblák, amelyek jelzik, hogy raktár, lóispotály vagy mi egyéb talál ott szállást. A víz partján pedig fűrgé vonat szalad tova és végképp barátságossá varázsolja a vidéket. Napsugaras béke honol a tájon...

Néhány kémény int a síkon: Nis. Sokat emlegetett második fővárosa Szerbiának, sokáig menedéke Pasicznak és az orosz járszalagon rángatott szerb udvarnak, szenvedőhelye a mi fogságba jutott véreinknek, a magyar tiszteknek! Elfogódva közeledem ehhez a helyhez, tudom, hogy ez az elfogódottság növekedni fog, mert végig járom majd a helyeket, ahol ezek a derék fiúk laktak, ahol szenvedtek, ahonnan hazaszállt a gondolatuk, aggódó családjukhoz. Tudom: sóhajos a levegő itten és a könnyek

talán még föl sem száradtak, bár a hősök már régen elmentek innen, sajtó szívvel, parancsra, neki a bizonytalanságnak. Albánia hegyei, Montenegró, Görögország vagy Olaszország adnak-e nekik szűkös szállást: ki tudja. Én kerestem őket mindenfelé, de biztos nyomra nem tudott vezetni senki. De itt, ezen a helyen, ahol szenvedtek, érzem, hogy hazavezérli őket a jó sorsuk...!

Nis! Legjava már a Balkánnak. Kis, kék, zöld és piros házak szoronganak egymás mellett, köztük karcú minarettű mosé, megint oszlopostornácú török házikók, vegyest a spanyolzsídók díszesebb külsejű hajlékaival. Apró, festőién kusza udvarok simulnak egymáshoz, telve a Balkán minden szennyével, a házakon a bolgárok fehér-zöld-piros lobogójával. Az utca színes és túlélénk. A török házikók titokzatos ablakai zártan merednek az utcára, de a többiek tárva-nyitva, néppel teli tekintenek alá és a boltok előtt mindenütt apró, az utcára kitelepített raktárak hívogatják a vásárlót. A Levante minden kikötője nem lehet népesebb és tarkább, mint mostanában Nis. Magyar baka, huszár, stájer vadász, német katona mindenféle fajtájú, bolgár sorkatona, szűrös, puskás népfölkelő, olajbarna macedón, turbános török, szerb és orosz fogoly gomolyog itt, mint nyüzsgő hangyaboly. Végtelen vonala a szekereknek kígyózik végig a városon, autók rohannak és a modern élet közepette csöndesen baktat kis, zömök lován, lábait mélyen alálógatva a marcona külsejű macedón. A törökös kutak körül asszony nép tolong, bámész gyerekek ólálkodnak és tréfálkozó német gyalogosok próbálnak dévajkodni a szót nem értő bennszülöttekkel.

Új szín ebben a forgatagban a bolgár katona-ság földbarna egyenruhája. A reguláris csapatok nagyon jól festenek, kemény tartásúak és szembe-tűnően jó a felszerelésük. A szűrös, bocskoros, hosszupuskás népfölkelők régi, a török uralom idejéből

vett témájú képek hű alakmásai, a tisztek kifogástalan öltözékű, jó föllépésű gentlemanok, keleties profilokkal. A bolgár őrjáratok, — ha mindjárt csak három szűrös, topánkás atyafi — öntudatos nyugalommal ballagnak végig a városon és lelkiismeretesen teljesítik a föladatukat. A kámzsába bugyolált fejű örök nyugodtan állnak a parancsnokságok és boltok előtt és feszesen tisztelegnek az elhaladó más hadseregbelinek.

Túl a Nisaván citadella, amelyet 1737-ben építettek az osztrákok. A hegyekre néz és az útra, amely Szófia felé vezet, de már katonai értéke nincsen. (Az igazi modern erődítések fönt lapulnak a hegyeken.) Jelenleg egyetlen árva ágyú bámul a messzeségbe, a széles tereken internált szerbek heverésznek festői rendetlenségben. A tömegben a legföltünőbb egy zöld kosztümös hölgy, tollas kalappal, akiről később kisül, hogy szerb vasúti pénztárnoknő és a többi, itt rekedt vasutassal eszi most az internáltak keserű kenyerét. A citadella északi kapuján kilépve, szembetalálom magamat egy laktanyával, ahol szintén fogoly magyar katonák laktak hosszú, bús hónapokon keresztül. Rendes, sárga kaszárnyaépület, emberséges lakhely hadifoglyok számára. A falaktól szeretném tudni, milyen volt itt az élet, de a falak némák. Köröskörül tömérdek szemét, de ez talán már a tisztogatástól ered, amelyet mi végeztünk, hogy a kaszárnyából kórházat csinálhassunk. Nézem a nagy térséget, ahol sok szomorú magyar sétált estenden és gondolt asszonyra, gyerekre, édes anyára és kedves barátokra. Nézem a hegyeket, amelyeket ők is néztek, amikor a vágyódó gondolat hazaszállt magyar földekre. Német katonák és szanitécek tesznek-vesznek az épület körül: ezek nem tudják föllebbenteni a múlt fátyolát. A téres völgy se, a messze hegyek se. Majd csak ők, ha hazatérnek...

Valamikor ezen a tájon volt a török városrész.

Nisben 1878-ig török liva uralkodott és innen jelentette a fölséges szultánnak, hogy a szerb alattvalók csöndesek és megeleégedettek. A konak, amelyben a pasa lakott, még áll — nyomott, dísztelen, sárga ház — és a kapuját most bolgár katona őrzi. A konak előtt bolgár katonabanda játszik és szerb suhancok hallgatják a törökösen lármás zenét.

Ebben a muzsikában különben este is volt részem. A bolgár tiszték meghívtak vacsorára és amikor közéjük léptem, amúgy istenigazában szólt a zene. Ez az egészséges nép nem ismeri a feszességet és öt perc múlva már otthonos voltam köztük. Sokat viaskodott ezred tisztjei ültek a hosszú asztalnál és fiatal ezredesük a legkifogástalanabb házigazdának bizonyult. Ittunk, az ifjabbak bemutatták nemzeti táncaikat és időközönként fölhangzott a „Sumi Maritza”, a bolgárok himnusza. Amikor elhagytam őket, bolgár idő szerint éjfél mutatott az óra. Nisre csöndes, csillagos ég borult, a Nisava felől apró rohamokban kora tavaszi szél jött, a házak mellett mint nesztelen árnyak suhantak a bolgár járőrök. A hat óra után házaikba parancsolt lakosok mélyen aludtak, messziről csak a régi dóm hármaskupolája és a török mecset égbenyúló minarettje világolt vakító fehéren a holdfényben. Egy boltból beszállásolt lovak halk dobaja hangzott és valahol messze csöndes, hazavágyó német nóta szűrődött ki a fényes éjszakába...

A RÉGI TÖRÖK HADIÚTON

A régi török hadiúton járok, amelyen egykor a török seregek haladtak, valahányszor Konstantinápolyból útnak indultak, hogy a dicsőséges padisah uralma alá hajtsák a világot. Azon az úton, amelyen a szultán nevében uralkodó pasák mindenfelől hazaküldték a sok drágaságot, a rabszíjra fűzött ifjakat és a szépséges szüzeket, hogy a padisabnak kedve teljék bennök. Az utat még a rómaiak építették, nagyszerű alappal, amelyet évszázadok nem tudtak megrontani, egyik-másik török pasa gondoztatta is, de már a szerbek nem sokat törődtek vele, bár a főösszekötő vonaluk volt Szófiával. Mégis jó és az autó könnyedén mászik föl a Plóce legtetéjére, biztosan surran át a szorosokon és ereszkedik alá a nagyon menetes lejtőkön. Csodaszép hegyvidéket szel át ez az út, amelyet stratégiai okokból mindenütt fönt, a hegycsúcsokon vezettek, hogy így a legdominánsabb pontokat biztosabban hozzáférhetővé tegyék a seregeknek.

Nisből indulunk, de már másfél kilométerrel odébb megállít a Kele-Kula, a koponyatorony. A tornyot a nisi pasa emeltette 1809-ben, a szerb lázadás leverése után. A szerbeket ezen a vidéken a hős Sindjelits Stephan vezette, aki sokáig sikeresen harcolt a törökök ellen. A törökök végre mégis meghorlanak Sindjelits bástyáit, mire a vezér pisztolyá-

val belelőtt lőporos hordóiba és felrobbantotta maradék seregét a támadó törökökkel együtt. A nisi pasa szerbek legyőzése után elrendelte, hogy az elesett szerbek fejbőrét lehúzzák, kóccal kitömjék és Konstantinápolyba küldjék. Hogy a szerbeket még jobban megfélemlítse, megparancsolta, hogy a csupasz koponyákból tornyot emeljenek, amelyik elrettentő képül álljon örök időnkig. így épült föl kilencszázötvenkét koponyából a félelmetes Kele-Kula. Hatalmas piramis lehetett, valamilyen cementszerű anyaggal, amelybe azon frissen belenyomkodták a koponyákat. A szerbek szent helynek tekintették a koponyatornyot és kegyelettel járultak a Kele-Kula elé. Ilyen látogatások alkalmával ki-ki feszítettek egy-egy koponyát és titokban eltemették. Ma már csak a csonkja van meg a toronynak és az sem áll szabadon. Húsz év előtt a szerb nép közadakozásból kis kápolnát emelt a maradvány fölé, benne egy festmény azt a pillanatot örökíti meg, amelyben Sindjelits hősi tettét elköveti.

A koponyatorony mellett a szerb katonai kórház. A kapujában idősebb férfi áll szerb egyenruhában, a karján vöröskeresztes jelvényvel. Bemutat-ózik: Bécsben tanult szerb katonai gyógyszerész, kérdezem tőle a nagy tifuszbajrányt, lehorgasztott fővel felel:

— Borzasztó volt, uram. A halál kaszált és mi nem tudtunk magunkon segíteni. Csak ebből az egy kórházból hétezer embert temettünk el, ezek közt százhusz szerb és francia orvost.

Fölmutat egy kopár hegyre:

— Ott nyugosznak mind.

A barna hegyhát teleszórva apró dombokkal, egyszerű fakeresztek erdejével.

Megyünk tovább. A síkról csakhamar a hegyekbe vész az út. Nagy kanyarodóval emelkedünk felfelé, lenn megcsillan a Nisava rohanó vize, párhuzamosan vele a fényes sínpár, amelyen békésebb

időkben a keleti expressz rohant és amelyért most ez a győzedelmes offenzíva megindult. Néhány nap múlva már újra megjelenik a hosszsanhúzó fehér füstgomoly és hatalmas mozdony füttye veri föl a sötét völgy csöndjét. Most néma és néptelen a táj, messze földön mindössze egyetlen, darócba burkolt macedón látszik, amint lassan ballagva tereli maga előtt apró szamarát. Odaát, a túlsó hegyeken némi köd ül, a csúcson magunk is belekerülünk alacsonyan terpeszkedő felhőbe. A gomolyból váratlanul, mintegy tíz lépésnyire előttünk bontakozik ki egy bolgár trénoszlop. Jön kifelé a titokzatos szürkeségből: először két lapos bivalyfej, azután egy festőién rongyos albán, végül egy szekér, telerakva mindenféle holmival. Jönnek, jönnek azután a felhőből a lomha bivalyok, mellettük változatos tarkaságban bolgár parasztok, nagy birkabőrkuccsmákkal, kámszába bugyolált macedónok, albánok, turbános törökök, feketeképzű balkáni cigányok, néha egy-egy arab suhanc; jönnek mind hallgatagon, nesztelen léptekkel, az ember, egy percre elfelejti, hogy melyik esztendőben él és a nagy népvándorlásban hiszi magát. Képek jutnak az eszembe, amelyek a góthok vagy a régi magyarok hadbaszállását mutatják: éppen ilyennek festik, ahogy most elhúz előttem ez a karaván és öt lépéssel mögöttem ismét belevész a sűrű párába. Az a szép, hogy az egésznek nincsen katonás jellege. így még jobban érezni, hogy egy nép fogott fegyvert a boldogulásáért és a szebb jövőért.

Egy darabon aztán megint alig látni élő lényt. Helyenként egy csapat szerb fogollyal találkozom, amint bolgár népfölkelők őrizete mellett az utat javítják. Három-négy kilométernyi közökben új őrházak állnak, ajtó és ablak nélkül. Ezeket most építhették a szerbek, mert még befejezetlenek. Mind-egyik őrházban bolgár gyalogság teljesít szolgálatot, mint ahogy errefelé, Pirot táján alig akad más ka-

tonaság, mint bolgár. A hegyoldalakhoz apró falvak tapadnak, teljesen törökösek, barnák és régiek és a közepükből minarett meredezik égnek és omladék vármaradványok csipkézete rajzolódik a világosabb háttérre.

Lenn a völgyben, a Nisava balpartján előbukkanik Pirot. Az első ház körül talán még egy-két hét előtt szép park terült el, fenyőfákkal. Ma csak lefűrészelt csonkok szegélyezik, mert katonáink innen szerezték be a karácsonyra való tülelevelűt. A gazdája, ha visszatér, találjon vigasztalást a tudatban, hogy fenyőivel boldog karácsonyi ünnepeket szerzett a hazájuktól távol ünneplő vitézeknek, akik ezeknek a fának az árnyékában legalább gondolatban hazaszálltak és a családjuk körében képzeltek magukat.

Öt perc múlva elérjük Pirot városát! Obrenovics Milán, a nálunk is jól ismert és közkedvelt gavallér király szerezte a szerbeknek — vereség árán. 1877-ben Milán király ismételten háborúba keveredett a törökökkel és a törökök meg is verték a szerb hadsereget. A berlini kongresszus azonban kegyelmes volt és a vereség ellenére Szerbiának adományozta a többi közt Pirotot is. 1885-ben ismét vereség érte a szerbeket Pirot közelében. Ekkor a bolgárok győzték le itt a szerb hadakat. A most folyó háborúban is nagyobb ütközetek színhelye volt Pirot és a szerb fegyvereket ezúttal sem kísérte szerencse; ismét kikaptak a bolgároktól.

A piroti polgártól, ha megkérdezi az ember, hogy mi féle, se azt nem feleli, hogy szerb, se azt, hogy bolgár: egyszerűen pirotinak mondja magát. A többség talán mégis bolgár érzelmű. A város különben olyan, mint a többi balkáni város: a múltja török és van benne szerb, meg bolgár szín. A mulat itt is török vár romjai hirdetik, amelyben most szerb hadifoglyok dideregnek és mohón falják a jószagú, fehér kenyeret, amelyet bolgár katonák osz-

tanak ki köztük. A mosék is a régi idöket idézik föl, de csak a külsejükkel. Belül már prózai cél szolgálatában állnak. Voltam egyben, ebből az ízléstelen szerbek szénaraktárt csináltak. Allah azzal büntette őket, hogy a moséban fölhalmozott széna mind a mi kezünkbe került.

Pírotban csinálják a szép, színes szőnyegeket. Csaknem minden asszony szőnyegszövésssel foglalkozik. A délelött folyamán jöttek is csapatosan és eladásra kínálták a portékájukat. Hallatlan árakat kértek egy-egy darabért, de a bolgár tiszték szíves közbejöttével normális áron adtak túl a szötteken. A boltsor egészen keleties. Apró helyiségekben tanýáznak a vargák és a bundakészítök. Finoman cserzett bárány- és birkaböröket árulnak itt és különösen kedvesek a hófehérre kikészített bundák. Ódon és füstös barlangokban sűrű fekete kávé mér egy tiszteletreméltó mozlim és német katonák csodálkoznak beleálmódzva a sötétvörös parázsba, amelyen éppen olyan sötétvörös, vert rézedényben fő az illatos mokka. Egy másik barlangocskában, pici fatálakban, tejből főtt rizst árul egy turbános igazhitű. Nagy üstből öblös fakanállal méricskéli ki a kész tejes ételt és szép sorjában maga elé rakja a tányérvákát, éhes vevőre várva. A kolbászszütök körül is mindig van egy kis csoportosulás. Ezek nagyocská cseréptálban izzó faszenet tartanak készen, ezen egyszerű rostély, amelyre mindig friss kolbászkákat raknak. Amire szép pirosra megsült a kolbász, már vevője is akadt.

A háború kavargásából errefelé kevés látszik. A Balkán tarkabarkaságában elvész az új szín, amelyik különben sem az, mert csak a réginek a visszatérte. Az emberek lelkében sem idéz elő nagyobb háborgatást a háború, mert a Balkánon az ilyesmi igazán nem újság. Ez az ősrégi csatatér olyan primitív életet él, hogy a mostani viaskodások alig változtatják meg az arcukat. Legföljebb egy kicsit érez-

hetőbb a nyomor és az emberek drágaságról panaszkodnak. Ez a drágaság persze erősen relatív és írni se merek róla, mert attól tartok, hogy a Nyugat háziasszonyai megharagusznak rám. Mint ahogy ma tényleg nem lehet arról tudósítani, hogy a tyúk ára hatvan krajcáról hetvenötre emelkedett...

MACEDÓNIABAN

ÜSKÜB

Üsküb talán reggel a legszebb. Akkor könnyű, kékes pára úszkál a völgyben és mint a tündérajáték álomfüggönye mögül ködlik elő a város. A sebesfolyású Vardar mint tompafényű ezüstszalag kígyózik, csupán az ötszáz éves kőhíd élénksárga pillérei nyomakodnak át jobban a finoman szőtt szürkeségen. A török negyed apró barna házai nagy foltokká olvadnak össze, a városon uralkodó régi citadellának csak a körvonalai látszanak, mindössze a minaretek, a könnyed és karcsú minaretek, amelyek olyan vonzóvá teszik a Kelet városait, világítanak élénkfehéren a reggeli párán körösztüln. Köröskörül a foglalat, a meredek hegyek nem látszanak, csak a havas csúcsokról érkező friss szellő mesél róluk. De az egészen közeli dombok kibuknak a ködből és sok ezer márványsírkő — egyetlen roppant temető a négy halom — idevillogtatja fehér testét. A török városrész apró utcái és sikátorai, ha nem is néptelenek, de még halkan duruzsolók. A csarcsia kicsi boltocskáin gyalulatlan fatáblák, a különféle mesteremberek apró barlangocskái is éppen csak hogy kitárultak. A napfényhez szokott emberek dideregnek, a cigány hamálok a körmeiket fűjják és a pénzváltó spanyol zsidók kihajtott prémes kaftánbaja lépdelnek az utcán. Hihetetlenül szűk sikátorokban, hosszannyuló alacsony vályogfal mentén kis csacsik és lovak állnak szorosan összebújva és a napi munka

megkezdését várják. Az ébredő álmváros halk szomorúsága ül meg mindent. Azt hiszem, ilyenkor legszebb Üsküb.

Ámbár talán mégis délben legszebb ez a város. A széles hidon emberek és állatok tömött oszlopával átsodródva a török negyedbe — mindig csak erről beszélek, pedig helytelen, mert Üsküb teljesen török város, amelynek európai negyede is van — tehát átsodródva az igazi Üskübbe, megfog és elragad a tömérdek szín, a fény, az az édes lárma, amely bennünket, északibb népeket, az olasz kikötővárosokban és a Kelet minden foltocskáján elbódít. Európai emberek, törökök, mirditák, arnóták, bolgárok, szerbek, spanyol zsidók, görögök, cigányok hemzsegnék egymás hegyén-hátán és a legnagyobb tömegben fával és egyéb teherrel megrakott apró szamarak és lovak lépkednek meggondoltan. Sok száz szűk katulyaboltocska kínálja az áruit, — mindegyik akkorka, mint nálunk egy jókora előszobaszekrény, — bőrárosok, ékszerészek, kések, cipészek, gyapottisztítók, mészárosok, zöldségárosok, dohánykereskedők, kolbászütők várnak vevőre és eközben a kalitka közepén fölállított serpenyőn szünetlenül főzik a feketekávé. Talán az erősebb, délibb napfény az oka: minden ragyogóbb színű: a piros papucsok pirosabbak, a halomba rakott zöldség zöldebb, mint odahaza, a félig elterült, girbegurba házak kedvesek, a piszok akkora, hogy már nem is bántó és a lármas, hadonászó, tarka rongyokba öltözött emberek közt a nyomát sem érzem az otthoni idegességnek. Attak a villamos ellen, — mi az? — percnyi kin, itt egész nap gyúrják, lökik, boxolják az embert és senkinek sem jut az eszébe, hogy odanézzon: ki rúgta meg. Mint napfényben az aranyosszárnyú légy, úgy bódorog itt délben az ember, feledve háborút, borzalmakat (pedig itt is van: a drágaság), örül a tavasznak, amelyik itt korán nyílik, örül a zshivajnak, az életnek és nem ér rá

gondolkodni, hogy miért nem bántja a keleti piszok, miért nem bánja, ha a cigány teherhordók úgy meglökik, hogy a lélegzete eláll és miért nem baj itt, ha egy mögötte jövő számár a fülébe fuj, vagy nagy buta fejét belelógatja a zsebébe. Miért nem baj itt annyi minden, amiért otthon halálra keresném embertársamat — a járásbírósnál? Nem tudom, de bizonyos, hogy az ember elnézőbb, kegyesebb a napfényben, ebben a színes forgatagban, ebben a nagy vásárban, no meg jó előre higgadtta tesz a tudat, hogy derék hamál barátom ellen még a sóhivatalba se mehetek, mert olyan most nincs. A nagyszerű, lüktető élet teszi vidámmá az embert, amelyik itt délben viharzik és azért legszebb délben ez a pompás város.

Ámbár a legszebb mégis napnyugtakor. Ahogy a tűzkorong elkezd lefelé csúszni a nyugati oldalon, egyszerre kezd elhalkulni a város. Még világos nappal van, még ragyogó fényben áll minden, de a jámbor igazhitű már érzi, hogy a nap bágyadtan csókolja orcáját és búcsúzóra készül. A távozó fényvel csöndesedik a város is. Az utcákon csökken a tolongás, a hamálok és a hajcsárok hagymacsomókat cipelve lépkednek rejtelmes sikátorok felé, a kereskedők kezdik a boltba raktározni áruikat és egyik a másik után beleilleszti a kereteibe az üzletet elzáró fatáblákat. A vízárusok még lármáznak az utcákon, az édességeket kínálók még hangos szóval dicsérik a szudzukot, az alvát, az ekmeket, de már csak halkan zsong a nemrégiben hangos város. Az emberek iparkodnak, hogy befejezve napi munkájukat, mielőbb haza juthassanak, mert mire a minarettekben megszólal a müezzim, minden igazhitűnek készen kell lenni, hogy Allah dicséretére siessen. Ebben a búcsúzkodásban, ebben a lehalkulásban a legszebb minden keleti város. A nap pazarul ontja aranyát, a Vardar fénylik, a domboldal sok színű házai szikráznak, a magasan fekvő citadella

még teljes verőfényben fürdik, a dzsamijék fehér tornyai ragyognak és a távoli hegyek ormain szinte vakít a hó. Mindig csöndesebb, mindig halkabb lesz a város. A naptányér alsó széle egyszinten van már a legmagasabb hegyvel. Már a felét takarja a hegy. Hűvösödik, a hegyek felől friss szellő érkezik. A napból már alig látszik, csak egy negyed. Most... eltűnt. Az utolsó sugarak mintha föl-fölvilágolnának, mint a hamvadó parázsból előtörő láng.

Vége...! A minarett tetején lévő szűk ajtócskán mélyen meghajolva kilép a müezzim. Körüljárhatja a tekintetét — ő még látja az izzó korongot, — azután rákezd az imához hívó énekre.

— Allah, il Allah...!

A nap véget ért és akármilyen is volt: dicsőség érte Allahnak ...

SZERB URALOM ALATT

Üsküb talán a kelleténél többször cserélt gazdát. Megvolt már az ókorban is, lett azután római birtok, később bolgár kézre került: Sámuel bolgár cár, aki Ochridában, székel, vallotta a magáénak. A XIII. században a byzánci birodalomhoz csatolta valamelyik görög császár, de ettől elvette Milutin szerb király, hogy azután szerb kézről török kézre jusson. A törökök bírták majdnem hatszáz évig: most kapták vissza a szerbek, a legutóbbi balkán háború alatt.

Üsküb az utolsó hatszáz év alatt ha nem is teljesen török, de föltétlenül mohamedán várossá lett. Ötvenezer lakosának kétharmada mozlím, csak a harmadik harmadban találkozik a többi felekezett, katolikus, görögkeleti és zsidó. Gondolható, hogy az ilyen város nem nagyon örvendett a szerb uralomnak, amely türelmetlen és okatlan volt. A régi polgármester, az igazságos Resid bey, még a háború kitörése előtt Konstantinápolyba utazott, de ha helyben marad, se sokat használ a városnak, mert bizonyosan elcsapták volna. Erre a méltóságra ugyanis a szerbek jó előre kiszemelték Spira üskübi szerb konzult, aki régi kéme és agitátora volt a szerbeknek Üskübben. Hogy ez mi mindent csinált, bajos megtudni a kevésbeszédű mohamedánoktól, ha erről az emberről esik szó, nagyokat sóhajtanak, legföljebb annyit mondanak.

— Nehéz sorunk volt, jó úr.

Többre nem lehet rávenni őket, mert Allah nagybölcsen arra is rendelé a száját, hogy hallgatni lehessen vele, ami a Balkánon igen jó. A világ sora forog és a Balkánon jönnek-mennek az urak...

Egyet bizonyosan meg lehet állapítani: Spira hihetetlenül sarcolta a nem-szerbeket és arra törekedett, hogy a vagyonosabb törököket elűzze Üsküböi. A törökök elkótyavetyélték a házaikat, az üzleteiket, földjeiket és kivándoroltak Törökországba — nem tudták nézni, hogyan becstelenítik meg mecseteiket és hogyan tapodják lábbal évszázados jogaikat. Mert a vallásháborítást ugyancsak csúnyán üzte az új szerb uralom. Megírtam régebben, hogy Pirotnban láttam egy mecsetet, amelyikből a szerbek szénaraktárt csináltak és nem egyszer lóval jártak bele. Itt, Üskübben, a legszebb mosék egyikét megtették muníciómagazinnak és a karsú külső ívek alját is telehordták mindenféle vasholmival. A nagy mecsetből, a Sultan Murát dzsamijéből, elvitték az összes, kincseket érő régi szőnyegetek, úgy hogy a törökök most kénytelenek voltak új szőnyeget beszerezni, amelyek szintén szépek, de távolról sem olyan értékesek, mint az elorzottak. A Vardaron átvezető gyönyörű kőhídon, amelyet II. Mohamed idejében építettek a törökök, letakarták a törökbetűs emléklapokat és ízléstelen szerb föliratokkal rontottak a pompás mű szépségén. A nagyszerű török temetőt, amelyik a Vardar melletti dombokat belepeli, rendszeresen rabolgatták a szerbek és megfosztván ékességüktől a több száz éves sírokat, nem egy magánház udvarát rakták ki csodásan vésett fehér márványkockákkal.

Különösen sokat szenvedtek a törökök a szerbek mostani visszavonulása idején. A macedón bolgárokat már régebben besorozták a szerb hadseregbe, az utolsó hetekben kezdték sorozni a törököket is. Ugyanakkor a törököknek azt a jogát sem respek-

tálták már, hogy a mozlím nem köteles katonát szállásolni magához és egyre-másra betörték a csendes török házakba.

A mozlím tűrő fajta és ezek a törökök túrték is a megaláztatásokat. De amikor a bolgárok a város közelébe értek és közvetlenül Üsküb mellett csatába bocsátkoztak a szerbekkel, a törökök, békés saruvargák, kávéfőzők, dohányárosok és vízfordók hazarohantak, a jó isten tudja honnan, előszedték rejtett fegyvereiket és az oldalába martak a szerb seregnek.

— Egyetlen egyszer engedj bosszút állni, Allah — mormolták és régi, rozsdás fegyvereikből diónyi ólomgolyókat zúdítottak a gyűlölt ellenségre. Talán nem is hordtak a szerb állásokig ezek a mordályok, de a lárma, legfőképpen pedig a dühnek ilyen elementáris kitörése annyira meglepte és megrémítette a szerbeket, hogy kereket oldottak és még a visszavonulási útjokat is megváltoztatták.

Ez a vad kirohanás többet mond minden tajtékozó szónál. A jámbor törökkel mindent lehet, csak a vallásában nem lehet háborgatni. Kétszeresen bántó itt a vallási türelmetlenség, mert a szerbek mást láttak a török uralom alatt. Ha az ember végigjárja a szerb templomokat és emlékeket, tapasztalhatja, hogy a törökök, több száz éves uralmuk alatt, tiszteletben tartották a más vallásúak istenházait, temetőit és egyéb emlékeit. A kéttornyú nagy szerb templomnak nem esett bántódása, ujjal nem nyúltak magában a töröknegyedben álló régi Sveti Dimitria templomhoz sem. Ugyancsak a török negyedben áll a rendkívül érdekes, földbe mélyített Sveti Spass-templom, amelyet a nagy szerb cár, Dusan emeltetett. Ebben a templomban csodaszép faragások vannak, a három Stojanovi-testvér kilenc éves munkája. A biblia sok jelenetét dolgozta föl művészi módon a három mester: Blagoje, Peter és Filip. A törökök kis ujjal nem nyúltak a templomhoz. (A Sveti Spassnak különben az is nevezetes-

sége, hogy az asszonyok helye török mintára, külön van a férfiakétól és éppen olyan sűrű rács födi, mint a török templomokban az asszonyok karzatát. Az is nevezetessége ennek a templomnak, hogy őriznek benne egy szentképet, amelyet az anyacárné maga hímzett és mint szerencsét hozót ajándékozott a szerbeknek, nyilván a csapatok helyett, amelyekkel a cár adós maradt.) Szerencsére — hihetőleg örökre — vége szakadt ennek az áldatlan uralomnak. Az okatlan szerbek helyén okos bolgárok rendezkedtek be Üskübben és már az első intézkedéseken meglát-szott, hogy nyugodalmasabb és szebb napok virrad-nak erre a sokat próbált városra.

A HÁBORÚS ÜSKÜB

Üsküb képe a most folyó hadjárat alatt alaposan megváltozott. A keresztény városrész, amelyiknek azelőtt meglehetősen élénk városi forgalma volt, elnéptelenedett. A szerb intelligencia nagy része elmenekült, az itt maradottak pedig elküldték az asszonyaikat és gyermekeiket. Asszony és gyerek nélkül nem barátságos az utca, kivált ha a férfinép is gyéren bódorog benne és olyan fancsali képpel, mintha ecetet reggelizett volna. Katonapublikum, ha kizárólagos, egyhangú és fásasztó. Sok szín különben sincs az ilyen kisebb keleti város úgynevezett keresztény negyedében, mert csak felemás európai: az épületei modernebbek, egyúttal persze szürkéek, de valamirevaló bolt vagy kirakat, amelyik az utcának szint ad, egyáltalán nem található. Nincs park, sehol egy szobor, nincs semmi, ami megállítana, ha békében járnék erre. Ilyenkor még vigasztalanabb. Német és bolgár trénkocsik dübörögnek a rossz kövezeten, egyik-másik dohánybódé előtt német katonák dolgoznak kézzel-lábbal, hogy megértessék magukat, legfőlebb, ha az egyik hentesnél van nagyobb forgalom. Az is leginkább abból áll, hogy a katonák bemennek, meg kijönnek. Közbul csak annyi esik, hogy a hentes sóhajtva kijelenti, hogy a kívánt holmi nincs meg a boltban vagy még nagyobb sódhajtva

olyan árat mond, hogy a sok ütközetet látott katona is félájultan támolyog ki az üzletből. A boltokat illetőleg elég ennyit tudni: áru nincs, ami van: megfizethetetlen. Cukor egyáltalában nem kapható, a petróleum literje: hosszú könyörgés és nyolc korona. Egy valamire való korcsma van, hat-hét bolgár léván alól bajos megebédelni, de akkor sem szabad rendes ebédről álmodozni. Négy leváért mérik a leghitványabb bort, sört legfőlebb lázálmában lát az ember. Rossz járkálni ebben a szürke, szomorú negyedben!

A török városrész, ah, ez már más! Ebben van szín, élénkség, zshivaj, van akkora forgalom, hogy az ember szédül bele. Ennek a skatulyavárosnak, ennek a kulisszaraktárnak használ a háború. Derék török barátaink álmukban sem láttak akkora idegenforgalmat, amilyen most van erre felé. A nap is mintha másképp sütne ebben a negyedben, az ember fölvidul, nevetnek a kis rongyos, verébfészek nagyságú házak, nevetnek a mosék, mosolyognak a fehér minarettek, a fekete albánok, a fehér fogú cigányok, nevet a sok maszatos kölyök, nevet a mindent befogó piszok: itt jó élni, ebben a lökdösődő, boxoló tömegben, barátságos egyetértésben teherhordóval, vízárussal, édességárussal, fáthordó számmal, kis borzas lóval, amelyik a fejével gyöngéden ellöki az embert, ha elállja az útját. Nincs se rendőr, se járda, se jobbra hajts, se balra hajts, azért gondolom, valamikor a nagy kalifa idején akadt az utolsó elgázolás. Minden az utcán van, a kis kalitkaszerű boltocskák is éppen akkorák, hogy a török kalmár a közepére kuporodva kávé tudjon főzni az örökké izzó szénen: az áru az utcán fekszik, lóg vagy sétál. Ennek a színes negyednek nagy hasznára van az új szín: a katona. Rengeteg itt a bolgár. Főként bolgárok nál laknak, de megszállnak egy csomó elhagyott török házat is. Lakott török házba nem mennek be és mint a város gazdáit, mint a közigazgatás fejeit,

vigyáznak, hogy a törököket más se háborítsa. A bolgárok, persze otthonosan mozognak a szűk sikátorokban, tudnak beszélni az emberekkel és az egész kép nem ismeretlen előttük. Nappal kint gyakorlatoznak a város melletti mezőkön vagy a temetők oldalában, délben és estefelé kitelepednek az utcára és terekre menázsizni. Nem egyenként kapják az ételt, mint a mi katonáink, kiki a csajkájába: a bolgároknál egy-egy róta (rendszerint hat-nyolc embert számláltam), kap egy nagy lábasra való eledelt. Ezt a lábast leteszik a földre, körülguggolják és úgy kanalaznak belőle nagyszerű étvággyal. Ülve táplálkozó bolgár katonát egyet se láttam, mind úgy guggol, mintha kis macskával akarna játszani. Esténként, amikor a törökök régen becsukták a boltokat, sétára indulnak a városban vagy összegyűlnek a Vardar partján és énekszóra táncolnak.

A bolgár katonánál, lévén ez idehaza, sokkal érdekesebb a német katona ebben a keleti milliőben. A jó messze északról ideszakadt legények nagyot néztek a másféle napsugárnak, a sok zeg-zugos, éppen nem szolid alapú háznak, az utcán tapasztalható „rendetlenségének, a sokféle új ehető és iható holminak. Gallwitz tábornok helyesen jellemezte a német katonát, amikor erről beszélgettünk.

— A mi fiaink — mondotta — először megbotrántkoztak, azután meghatódtak és végül megbarátkoztak. Figyelje meg, milyen nagyszerűen belelátta magát a német katona ebbe a keleti világba.

Szóról-szóra így volt. Először szörnyen méltatlankodtak és bosszankodtak, hogy itt minden másként van, mint náluk odahaza, azután kezdtek óvatosan és gyöngéden, sokszor határozottan félve, beszédbe elegyedni az emberekkel, megérintettek egy-egy különös tárgyat, megízleltek egy-egy furcsa ételt és most úgy tesznek-vesznek a bazárban, mintha mindig ilyen világban éltek volna. A nagy bögre kávék-

tói átpártoltak a gyűszűnyi török csészékhez és már nem akarják nyársra húzni a becsületes igazhívőt, amiért a kis csésze fele tele van kávé „satz”-al. Az apró kolbászokat is előszeretettel fogyasztják és bebelátogatnak a török lacikonyhákbba, ahol birkahús fő minden kondérban, hol rizzsel, hol savanyú káposztával, hol fehérrépával. Van olyan bolt is, amelyikben csak tejesételt lehet kapni, savanyú-tejet, tejes rizst meg efélét. Ezt is szívesen látogatják a német katonák. Az utcán pedig megveszik az édeségeket. Tudják, hogy a vörös nyalánkság: szudzsuk, a diósnak a neve: alva, a másik pedig az ekmek, másképpen kenyércukor. A vizek körül is otthonosak. Persze, a török is roppant tanulékony, kivált ha az üzlet kívánja és a legtöbb legény már így kínálja a vizet:

— Gut voda, friss voda... de a katona is tudja, hogy a kiszela voda: savanyúvíz, a boza: sárga, kukoricalisztból készülő ital, a serbet: vörös és édes.

A tsartsiában nagyon szeretnek járni a vitézek. Bórhalmi, papucs, török kés, dohány, mindenféle himzés és filigrán ezüstmunka kínálgatik errefelé. A próféta jámbor hívei igen hamar ráeszméltek, hogy az észak becsületes gyermeke nem nagyon ért ezekhez a dolgokhoz és egy szempillantás alatt úgy fölemelte az árat, hogy hasonlókat eddig csak a paradicsomban ígértek neki. Négy-ötszörös ára van a bicskának, papucsnak, de fogy így is. A tisztéknek nagy titokzatosan „antik”-ákat mutogatnak a törökök, régi handzsárokat, ibrikeket, szőnyeget és himzett kendőket. Némi huza-vona után ezek is gazdát cserélnek, mert mindenki szívesen visz valami kis emléket ebből a világból.

Nagyon hamar megtanulták azt is, hogy asszonyfajtára nem szabad nézni. Bizonyos, hogy az utcán alig látni egy-két, erősen lefátyolozott nőszemélyt és ezeken is meglátszik, hogy nem mai csirkék, de

ha akadna is mutatósabb portéka, nem vetnék magukat utána.

Sok földrajzot és népismét megtanulunk ilyenformán a hosszú és alaposan kiterjedt háborúban, örül is neki a katona, de bár már otthon lehetne mesélni a sok csudát — a gyerekeknek...

EMBERFEJEK

Keleten sokkal egyénibb életet élnek az emberek, mert nem ismerik a sok rendcsináló és ember-szabályozó törvényt, amely föltétlenül szükséges, de végeredményében mégis csak sablont farag az emberből. Itt, Macedóniában is istenigazában „kiéli magát” az egyén (ahogy mifelénk az intellektuelek mondják), igaz, hogy egy kicsit egyoldalú a kiélés, mert leginkább a nembánomság és a pizok irányában történik. Az ilyesmiben virtuóz embereket láttam errefelé, ezek közt keleti nyugalom dolgában első helyen áll két török. Teljesen egyformák, olyanok, mint két trafikcégér a hetvenes évekből. Görnyedt alak, fehér körszakáll, barázdás arc, piros öv, valami bugyogós ruha, csak nem ülnek keresztbevetett lábakkal és nem csibukoznak: ellenkezőleg, egész napon talpon vannak és foglalatostkodnak. Városi alkalmazottak: a Dusán cár-hidat söprik Üskübben. Ez pedig így történik. Az egyik elindul a Vardar jobb partjáról, a másik elindul a Vardar bal partjáról. Mindegyiknek a kezében hatalmas lombsöprű. Söpörnek, söpörnek nagy lelki nyugalommal egészen a híd közepéig, ott találkoznak és valami ilyet mondanak:

— Gümüzü...

Bizonyosan nem ezt mondják, de tízszer meglestem őket, tízszer ezt hallottam. Ennek a jelszónak

az elhangzása után habozás nélkül belesöprik a hatalmas kupac szemetet a Vardarba. Az egyik jobbról, a másik balról löki le a legnagyobb flegmával addig keservesen megtakarított szemetét. A szél rögtön nekilát és a szemét legnagyobb részét visszafujja a hidra. A két öreg köhögve megvárja, amíg a por, szalma, papiros visszatelepszik a hidra, azután újra nekifog a söprésnek. Bizonyos vagyok benne, hogy a jámborok éjjel is járnak a hidat. Mint az örökmozgó leng egymáshoz és egymástól a két öreg és ha majd egyszer az egyik nem jelenik meg pontosan azon a helyen, ahol mindig találkoznak és nem adja le a gümüzüt, a másik is meghal bánatában. De sohasem fog az eszükbe jutni, hogy az összesöpört szemetet kis talicskában kellene lefuvarozni a vízhez.

A következő történetben is van némi keleti nyugalom. A szerb templom, a Sveti Dimitria tőszomszédságában kicsi épület áll. A templom és a viskó közt lehet talán akkora járás, hogy az ember kiterjesztett karral elhaladhat. Ahogy véletlenül bepillantok a kis közbe, meglátok egy cigányt. Olyan fekete macedóniai cigány, hogy a mi füstöseink sápkorosak mellette. A koma a földön ül, előtte valami masina, annak a legmutatósabb része egy üres, likacsos henger. A cigány a képzelhető legjámborabb pofával kávé pörkölt. Cigány és kávé, pláne sok kávé! Közel, távol se bolt, se lakóház. Kinek pörkölt ez a cigány ennyi kávé? Persze, hogy lopta. Nálunk nem ülne így ki a zsákmányával, mert hacsak egyetlen ember meglátná, bizonyosan belekapaszkodnék egy csomó kérdéssel, azután némi kéréstlen okoskodás és kombinálás után rendőrt vinne a cigány nyakára, végül akadna egy pár ember, aki úgy körül- okoskodná és körülkombinálná a cigányt, hogy átmenet nélkül a fegyházban találná magát — egy-két esztendőre. Itt, ugyan senki se kérdi: hol találkozott a cigány meg a kávé?

A cigány nyugodtan ül és pörköl. Amikor észreveszi, hogy le akarom fotografálni, röhögve szét-húzza a száját és rámvillogtatja fehér fogait. Elcsetentem a pillanatzárt, a következő percben már nyújtja a kezét:

— Adjál egy képet...!

Ugyanekkor odajön egy becsületes török ember, szó nélkül megrúgja a cigányt, elveszi tőle a kávé, a gépet és elmenőben még a fejére üt a hengerrel. Harag nélkül, nagyon nyugodtan üt rá jó nagyot, a cigány röhögve tűri. Azután újra hozzám fordul:

— Adjál egy képet — ismétli és rámutat a gépre — onnan nem vitte el ez a pimasz a kávémat.

Az alábbi kis történet kiütözik abból a keretből, amelyet a bevezető sorokban ácsoltam, mert nincsen benne nemtörődömség, se keleti nyugalom, ellenkezőleg, amerikai agilitás és nyugati szemtelenség, de el kell mondani, mert hozzátartozik a képhez. Gyerektörténet gyerekekről, akik éppen olyan fürgék és eszesek, mint a mi utcakölykeink, éppen olyan virgoncok és hangosak, amilyen — csendesek és nehézkesek meglett korukban.

Egy napon bevetődöm a „Café Salonique”-be. Akkora, mint mifelénk egy kis józsefvárosi korcsma, itt tehát óriási lokalitás. Füstös, piszkos, jelenleg állandóan tele van bolgár katonával. (Jobb időkben idejártak a gazdag törökök és görögök és kis, titkos szobákban nagy játék folyt.) Ahogy ott ülök, bejön egy öklömnyi gyerek. Van rajta mindenféle rongyból összetákolt hacuka, nem igen tudnám leírni: nadrágba, kabátba, slafrokba vagy úszónadrágba pólyázták-e: elég annyi, hogy a testéből semmi sem látszott a sok, többnyire vörös rongytól. A fején női kendő, szépen madzaggal összekötve az álla alatt. A lábán — ez a legnevezetesebb a fickón — óriási katonabakkancs. Két hatalmas bőrkotmány, gránátosnak volna mit cipelni rajtuk. A gyerek koldul, de nem közönséges, tolakodó módon: valóságos mű-

vésze a koldulásnak. Pedig egyszerű eszközökkel dolgozik (mint minden művész) és mégis a legnagyobb hatással. Megáll egy asztal mellett és megérinti a legközelebb eső bolgár katonát. Megérinti olyan finoman, mint a lehelet. A rövid mozdulatban mintha egy csöppnyi simogatás is volna, de minden finomsága mellett rejt egy kis energiát is. Olyan ez az érintés, hogy a megérintettnek észre kell venni, legalább is biztosan kell sejteni, hogy valaki áll mögötte. Némelyik bolgár katona lassan, mintegy szuggesztív hatása alatt, a másik villámgyorsan fordul a gyerek felé, akkorra az éppen visszavonja a kezét és a fejét lassan leereszti a jobb vállára. Ez a két mozdulat együtt valami olyan hatásos könyörgés, hogy még a durvább szívű közkatona is azonnal a zsebébe nyúl.

A kölyök így szép csendesen, egyszer sem esve ki a szerepéből, végigtarolja a lokalitást. Alig végzett, jön egy másik. Az ajtóban egy szempillantásnyira összetalálkoznak, a szemük összevillan, a figyelő észreveheti, hogy ezek összetartoznak. A másik is odamegy az asztalokhoz. Ez is rongyos, ennek is hatalmas bakkancs van a lábán. Távolról sem olyan művész, mint a másik: karzatnak dolgozik. Minden asztal előtt széthúzza a száját és vigyorog, mint a hülye. Amellett pofozni való, egészséges pirosposzsgás arca van, olyan gömbölyű, mint az alma. Amikor az egyik asztaltól elmegy, a vonásai kisimulnak, mire a másik az ajtóból titkon int. Mesterhez és tanítványhoz van tehát szerencsénk!

Munka után az ajtóban találkozott a két gyerek, összenevettek, megcsörgették a pénzeket és gyorsan elindultak. A pikkolók jutottak az eszembe, amint hajnali szürkületkor távozva az „üzlet”-ből, elindulnak lumpolni. Ezek is ilyen járatban voltak. Gyorsan áthaladtak két-három utcán, azután egyben megállapodtak. A fal mentén egy csomó gyerek ült, előttük ládika, a kezükben kefe: cipőtisztító, ami-

lyenek tömegesen akadnak minden balkáni városban. A cipőtisztítók közelében öreg török álldogált, a kezében rézkantával és kis kályhával. Utcai kávéház, ami szintén nem ritka erre felé. Ahogy a két kölyök a soron megjelent, óriási zsvaj támadt a cipőtisztítók között. A fickók kiabáltak, csöngettek, a kefével verték a ládát és összecsapkodták a festékes dobozokat. Hívták a kettőt becéző szóval, azután mérgesen követelve, majd mindenféle furfangos arcjátékkal. Majd öltre mentek, úgy invitálták a két „gavallér”-t. Ezek pedig nyugodtan kiélvezték a dicsőséget, hogy ennyi hozzájuk hasonló gyerkőc törli magát a kegyeik után és szép tempósan föl-alá sétáltak a ládikák előtt. Vigyorogva szemügyre vettek minden egyes cipőtisztítót és néhány előtt úgy tettek, mintha választottak volna. Ilyenkor a zsvaj még nagyobb lett és a szerencséseknak hitt fickókat a többiek meg akarták verni.

Hirtelen csakugyan választott a „kegyes úr”. A hatalmas bakkancsokat fölrakta az egyik gyerek elé, odaintette az öreg törököt, adatott magának egy csésze fekete kávé és aprókat kortyintva, lenézett az izzadva dolgozó cipőtisztító fiúra. A tanítvány — kevesebb hozzáértéssel és méltósággal — ugyanígy cselekedett.

Lumpoltak!

A MEGNYÍLT MACEDÓNIÁBAN

Különös érzés: bolyongani vidékeken, amelyeken addig — úgyszólván — alig járt európai ember. Különös érzés: bekukkantani falvakba, ahol megbarnult faházikók simulnak szorosan egymáshoz és embereknek adnak menedéket, akiknek sejtelmük sincs, hogy van másfajta világ is, mint az övék. Teljesen kopár, furcsa alakú hegyek néznek le szűk völgyekre és vizekre, amelyek sziláján rohannak nagyobb vizek felé. A hegyek rozsdavörösek és kopaszok. Egészen bizonyos, hogy itt egykor dus erdők állottak, de a törökök annak idején igazán nem gondoltak arra, hogy a levágott fa helyébe másikat kell ültetni, így aztán most a legtöbb domb és hegy olyan csupasz, hogy bokor sem akad rajta. Fehér birka- és kecskenyájak tapadnak a dombok oldalába és türelmesen kutatnak rejtett fűszálak után. Mögöttük a fekete képű, torzonborz macedón pásztor. Ami út van, legújabb keletű. A többi csapás, taposott ösvény. A macedónoknak alig is kell rendes, széles út. Keveset járnak szekérrrel, a megrakott ló, számár vagy öszvér pedig átvergődik a legszűkebb nyomon. Most persze egyes vonalokon szekér szekeret követ: német és bolgár trénkolonnok húznak ide-oda. De a hadiúttól távol régi világ van: egy-két fával megrakott állat ballag az utón, egy-két gyalogos iparkodik valamerre, más élet nincs.

Falvak, városok török jellegűek, akármilyen nép lakik is most bennük. Az utcák rendezetlenek, járda, világítás nincs, a szenny is nagyméretű, de összességében az egész nagyon festői és érdekes. A viskók belül többnyire tiszták (török hagyaték), a tenyérnyi udvarok gondozottak és a házak belseje is meglepően csinos. A keskeny falépcsők, amelyek az emeletre vezetnek, sűrűltak, tövükben durva pokróc, hogy az idegen megtörülhesse a lábát. (A bennszülött, kivált a női, lenhagyja a papucsot, ha az emeletre, a jobbik szobába megy.) A szobák berendezése is törökös. Masszív butor nincs, de másféle is alig akad. A szobán szőnyeggel letakart pad fut köröskörül, van benne még szőnyeggel borított ágy, illetőleg deszkapriccs, fejpárnával. Az egyik falban faliszekrény, csöppnyi asztalka és két nádfonatú szék: ennyiből áll az egész berendezés. Kályha nincs, úgy tudom nem is szabad állítani, kályha helyett cseréptálban faszenet hoznak a szobámba és rám bízzák, hogy gondozzam. És mert most még hidegek vannak, egész nap fűjni, dédelgetni, babusgatni kell a parazsat, különben rövidesen búcsút mond. Máskülönben, ha az ember melléje kuporodik, meleget is ad, sőt hűségesen megfőzi a teát, konzervet, rántottát, miegymást. Van egy pár képem is: az egyik macedón szabadsághóst ábrázol, puskával a kezében, a másik egész macedón komitét. Volt szép, színes varrógép-reklámom is, de ezt a háziasszony levette:

— Bepiszkolódik — mondotta, inkább jellel, mint szóval, de mindenképpen áhítatosan. A beszéddel különben nincsen baj, mert tömegével akadok szavakra, amelyek teljesen azonosak a magyarral, lévén török vagy szláv eredetűek. A gazda itt is gazda, pecsenye, ibrik, findzsa, dohány (duhan) ugyanazt jelenti itt is, mint minálunk. Ugyanegyét jelent még sok szó, amelyik most nem jut az e:zembe. A legérdekesebb, hogy a sárga répa itt

is sárga répa, csakhogy az fordítva esett. A sárgarépát itt nem ismerték, de megismerték a Magyarországon dolgozó bolgár kertészek és hazajövet meghonosították náluk is. Nevet azonban nem kerestek újat, hanem sárgarépa elnevezésen indították útnak az új növényt.

A nép nagyon jóindulatú. Büszkén macedónnak vallja magát és ha az ember tovább akarná bontogatni, hogy szerb-e vagy bolgár, újra azt feleli:

— Macedón vagyok!

Tulajdonképpen a háború nyitotta meg ezt az érdekes országot. Addig kínai falnál biztosabban elzárták a lehetetlen út és közbiztonsági viszonyok. A harmincas években katonailag fölfegyverkezett expedíciók próbáltak behatolni az ország belsejébe: nem sikerült. Istibben például — távol esvén a főközlekedési vonaltól — tizenöt évvel ezelőtt jelent meg az első európai ember. Maguk a bennszülöttek se nagyon jártak ide-oda. Kisebb-nagyobb rablóbandák leskelődtek az utakon és lecsaptak mindenkire, akit arra vitt balvégzete. Majd minden szorosnak megvolt a maga haramiacsapata. A szántó-vető puskával ment ki a földjére és puskájával kísérte a tehenét a legelőre. (Merő szokásból még most is megteszik.) A török hatóságok semmit sem tehettek a bandák ellen: ha nagyritkán egyet kiirtottak, nőtt helyette három. A háború is állandóan otthon volt ezeken a tájakon. A szabadságra vágyó macedónok folyton lázadoztak a török uralom ellen: megközelítő fogalmat sem tudunk alkotni arról a vérmennyiség-ről, amely ebben a kultúrától elzárt országban elfolyt, közvetlen közelünkben, anélkül, hogy tudnánk róla.

Most, hogy valamelyest hozzáférhetőbb (a közbiztonság jó lett azokon a vidékeken, melyeken csapataink tartózkodnak, turistának még mindig nem való), szívesen ismerkedünk ezzel az érdekes és természeti szépségekben bővelkedő országgal. Utaink

valósággal fölfedező utak és talán ez avatja jogosulttá most, a harc pihentével ezeket az írásokat. Nehézzé ezt a munkát az teszi, hogy a múltból bajos megbízhatót megtudni és várakról, omladékokról, régi mosékról és templomokról csak kétes szájhagyományok élnek. A kutató tudomány dolga lesz, hogy kibontsa a rejtett értékeket, amelyek itt halommal vannak és bizonyos, hogy a máris jól induló bolgár közigazgatás minden irányban hozzáférhetővé fogja tenni ezt a nagy darab, érdekes földet.

SASOK A SZIKLÁK FÖLÖTT

A Monasztir felé vezető úton haladva az embernek az az érzése, hogy a Vardar-völgyből semmilyen irányba se tud kijutni. Jobbról, balról, mögöttünk sziklák, előttünk pedig olyan hatalmas, hóval borított csúcsok, hogy fölnézni is rossz. Kékes-fehéren ködlenek elő a kúpok a párából, amely állandóan befogja az egész láncolatot. A hosszanhúzó hegycsoport mögött, teljesen elmosódva másik látszik, sokkal hatalmasabb, sokkal félelmetesebb, mint ez: a Babuna-hegység.

Hegyért, szikláért nem kell a szomszédba menni Macedóniában. Vadregényes ország, vetekedik Svájc-cal, vetekedik akármelyik nagyratartott vidékkel, amellet szűz, töretlen: a természet szépségeibe nem rontott bele emberkéz. Letérek az országútról, rálépek az oldalt eső műveletlen földekre, máris hegynek visz az út. Egy darabig kőmentes, sárgás talajon lehet haladni, de tíz perc múlva kőmező fogad, apró, hegyes szikladarabok hevernek sűrű összevisszaságban. Köröskörül a hegyek kopáran, rozsdavörösen néznek alá és a mindjobban kidomborodó sziklák kőcsipkéi és fodrai a napsugárban sokszínién fénylenek. Az egyik kőmező után következik a másik, azután a harmadik: mind egyformák, néptelenek, némák, mozdulatlanok, mintha ezer év óta feküdnének így. Emberi lak sehol sem látszik.

Romok akadnak csupán, amelyek fájdalmas érzéseket ébresztenek. Kicsi török falu maradványaira bukkanok. Az egész helység talán negyven házból állott, most tetőtlen omladékok, barna, magukba süppedt vályogfalak szomorítják a vándort és csonka minarett, amelynek a csúcsát falánkan lemarták a lángok és amely mellől a valószínűleg fából épült mosé úgy elpusztult, hogy nyoma se maradt. A barna, szomorú omladékok közt most csak füstös, égett minarett áll őrt és megadással várja a napot, amelyen valami durva szél a földre dönti korhadt testét. Köröskörül senki, aki hírt tudjon adni ennek a falunak az életéről és pusztulásáról. Macedóniában nem nagy sor az efajta esemény. Annyit meg lehet állapítani, hogy nem új keletű a pusztulás, most azután tág tere marad a találgatásnak. Lehet, hogy a kis telep az elmúlt balkáni háborúban múlt el, lehet, hogy a sűrű egymásutánban következő forralkodások egyike söpörte el, lehet, hogy rablók támadták meg és égették porig, de az is lehet, hogy a ámbor muzulmánok megunták a rettegést és az llandó zaklatást és elvonultak békésebb vidékekre, folt, nincs. Nem keresi senki, nem siratja senki.

A Babulia-patak mentén visz az út, most már sziklák közé. Sisteregve, hangos morajlással zuhog a rettenetes sziklakarok öleléséből a Babuna. A kanyarodóknál magasra csap a víz, amint nekirohan rettenetes sziklafalnak és visszatörpan a kiálló kővekről. Félelmetes kép: jobbról-balról néma kőóriások, közöttük az ordító, harsogó víz, az ember megtelik aggodalmas érzéssel, a paránynál is kisebb és gyöngébb lesz: nem bírja ki a természetnek iszonyúan ránehezedő erejét. Ebben a kőgörgetegben, szorosan közel állva a vízhez, hogy a gyöngyök az arcba csapnak, jól esnék valami élő, egy szikladomb, talán egy eltévedt fecske: semmi, csak fönt a magasban úszik egy fekete pont. Lassan mozog ki-be, vissza-visszatér, azután újra távolodik, szárny-

csapás nem látszik, hang nem hallatszik: némán és komoran kering fõnt egy sas. Irtózatossal döbbenés rázza meg a völgyet, hosszú, mint a mennydörgés és nehezen ül el távoli sziklazugokban. Vadászó német tisztek, akik most szívesen keresik föl ezeket a félelmetes sziklatengereket, löhettek a sasra, amelyik nem törõdve a lövéssel, nyugodtan köröz tovább. Most éles vijjogás hallatszik: két sólyom veszett össze a prédán és dühõsen tépi egymást a levegõben. Azután összeakaszkodnak a csõreikkel és zuhannak alá, csaknem a vízig. Újra döbben a fegyver, a sólymok eleresztik egymást és vijjogva szállnak tova. Megint csöndes a völgy, csak a Babuna harsog. A magasan álló nap most õzönével küldi a sugarait a keskeny sziklafolyosókba és a meredek falak csillognak, fénylenek és a kopár hegyek kemény kontúrjai élesen rajzolódnak a csodálatosan kék égboltra.

A társaim hívnak: megkezdõdik a kapaszkodás a sziklákra. Sose próbáltam, most meg kell próbálni (de sok mindennel vagyunk így ebben a háborúban) mászunk négykézláb, amíg lehet, azután egy följebb kúszik és kötelet dob le az alant állónak. Derékra kötött kötéllal folyik tovább a fáradságos kapaszkodás. A kő megindul a kúszó lábai alatt, a tenyerek kivörösödnek a kapaszkodástól, de a munka megéri a fáradságot. Már negyven-ötven méternyi magasan csodaszép panoráma gyönyörködteti a szemet, a víz vad harsogása halkabbá tompul, köröskörül világosabb lesz és a táj kezd veszíteni a félelmetességébõl. Csak a szemben álló sziklafalra nem szabad nézni és azon lemérni, hogy milyen magasan járunk és milyen kevésbé megbízható utón. Akkor elfogja az embert a szédülés és valami belsõ erõ hajtja, hogy merész szökkenéssel leveesse magát a magosból. Fõlöttünk barlangok szája mutatkozik. A szemben, álló hatalmas sziklán is tátong néhány. Sokban csak madarak tanyáznak, de néhányban nyom akad,

hogy ember lakott az üregben. A barlangok rablónak szolgáltak búvóhelyül, de a békés falvak lakói is sokszor menekültek ide betörő ellenség elől. Remeték is szép számmal akadtak ezelőtt a vidéken. Az egyik barlangban oltárszerű mélyedés. Két archeológus is van velünk, de véleményeik eltérők. Az egyik szerint a festmények a bizánci korból származnak, a másik szerint sokkal újabb keletűek. Az utóbbi a valószínűbb, mert a barlangban cirylbetűs írás is található. Lehet, hogy valamikor titkos gyűlhelye volt a keresztényeknek, ámbar a törökök alatt nem volt szükség a bujkálásra, az is lehet, hogy egy pástor látományt látott a barlangban, mire kápolnát építettek benne. Sőt az sem lehetetlen, hogy valamelyik haramiacsapat szegény szorongatott remetével kipingáltatta a barlangot és azontúl a jámbor emberrel miséztetett magának, hogy valamicskét még a földön letörlesszen a bűneiből. Tekintve a fekvését, ez a kápolna aligha számított más ájtatos közönségre és így a legvalószínűbb, hogy barlangvárban tanyázó rablóvezér házikápolnája volt. Mindenesetre kutatásra érdemesek ezek a barlangok és régebbi írásaimban fölhívtam a figyelmet azokra a rejtett kincsekre, amelyek most a kutató tudomány számára hozzáférhetők lesznek. Bizonyos, hogy tömérdek bizánci emlék fog akadni, de lesz itt sok Krisztus előtti nyom is, amelyik rengeteg becses anyagot fog szolgáltatni.

A búcsúzó nap visszatérésre int. A magasból mégegyszer letekintünk a völgybe, ahol most mint békés, szelíd vizecske fénylik a Babuna, átnézünk a barna sziklafalra, amelyen már nem játszik a napfény, azután óvatosan csúszva indulunk lefelé. Lassan enged a kötél, amelyet fönn hűséges, erős kezek tartanak, a vízmosásban megindul előttem a kőgörgöteg, de mindig közelebből és közelebből int a biztos talaj. A Babuna mindjobban hallható moraja szívesen hallott zaj, amelyik új erőt önt az

emberbe. A mélység is állandóan fogy és ezzel fogy az aggódó érzés. Már le lehet oldani a kötelet és egyenesen lehet haladni a szikláról sziklára vezető ösvényen. Azután megérkezem alant. Egy kicsit fűjni kell, egy kicsit sóhajtani kell, de azután rendben van: ez is megtörtént, mint annyi más ebben a háborúban.

Visszanézek a sziklára, amelyről lejöttem, nézem azt a darabot, amelyet meg sem másztam. A nap utolsó sugarai bearanyozzák a csúcst, a szikla leg-tetejére lebocsátkozik egy hatalmas sas. Azután megjelenik a levegőben még egy, kettő, három: jönnek haza a nagy madarak. Mindig lejjebb és lejjebb keringenek, azután ezek is leereszkednek a sziklákra. A völgyre alkony borul, csak fönt a sziklákön túl világos az ég. És ebben a világosságban egyre szaporodnak a fekete pontok: a hazatérő sasok keringve búcsúznak a naptól...

KÁPOLNA A HEGYEN

Kis, fehér kápolna, ajtaja tárva nyitva, harangja ím szól, áll fönt a hegyen és némán néz le a kavargó, gyors rohanásu Vardarra, amelyik a szikla ját mossa. Nincs semmi nevezetes ezen a kápolnán, de csupa hangulat minden, ami a durva sziklafalon belül esik. A nehéz tölgyfakapu csikorgás nélkül nyílik, a tágas, nagy kőköcskékkel kirakott udvar csöndesen terpeszkedik a napfényben, mindössze a törökös keretbe foglalt forrás csinál némi zajt, amint halkán bugyborékolva kisurran az udvarból és lerohan a hegyről, a Vardarhoz. Könynyed, kecses oszlopsor visz a templom körül, az oszlopok fehérek és karcsúk, egyformán el lehet képzelni alájuk a kámzsás barátot, amint esti sétáját végzi vagy a királykisasszonyt, aki az országútját nézi szerelmes vágyakozással. Napfényben fürdő olasz klastromokon, régi mór palotákat ábrázoló képeken látni ilyen kedves, gracióz oszlopsort. A kápolnában nincs sok érdekes látnivaló. Nem is túlságosan régi, talán százötven éves és nem remekelt vele semmiféle híres mester. A sablonos kék és vörös festéseket, a szokásos nagyon egyszerű faragásokat itt is meg lehet találni, talán néhány jobb kép is akad, de nagyjából nincs mit kutatni kápolna belsején.

Újra ki kell menni a homályos, hűvös templom-

ból, ki a szabadba. A nagy kockákon szinte kísértetiesen konganak a lépteim: még mindig nem mutatkozott élő lény. Végig megyek az egyik oszlopsoron, néhány sírra bukkanok. A templom háta mögött domborodnak sárgán, hevenyen összeróva, egyszerű fakeresztekkel megjelölve. Némelyik keresztben név, a legtöbbje fölírás nélkül őrzi a maga halottját. Katonasírok, szerbek, bolgárok vegyest, csak a dátum egyforma: mind itt haltak meg a kápolna közelében, a szomszéd dombokon, amikor Köprülüért folyt a harc. Október tizenkettedikétől huszonnegyedikéig feküdtek szemben egymással az ellenséges sorok, érthető, hogy sok új lakót kapott a kápolna sírkertje, a kápolna előtti temető is.

A kis, sárga agyagdombocskákról hamar le-siklik a tekintetem, le a völgybe, azután a szemben lévő sziklára. Lent hosszan, mint a lomha kígyó mozog egy gyalogos csapat. Mennek, mennek a katonák, azután eltűnnek az első útkanyarulatnál, a Tapolka-völgyből kiugró szikla mögött. A szikla legalsó terraszán romok látszanak: valamikor itt is templom állt. Fenn a csúcson szintén omladék rajzolódik a fényes háttérre: büszke várnak a maradványa, mindennap jobban fogyó emléke letűnt koroknak. Odébb hófehér épület szikrázik a napfényben: néhány százéves monasztir (kolostor), amelyből elmentek a nagyszakállú barátok és a helyükbe német katonák telepedtek.

Valaki megérinti a karomat:

— Goszpodin...!

Furcsa emberke áll mellettem, akinek nem halottam a lépteit, amikor jött. Valami bő, papos kötös rajta, de a legfurcsább az asszonyosan hosszú, erős szálú haja, amit a fővege alá gyűrve visel. Az egyházú lehet, vénecske, hallgatag legény, aki itt fenn a hegyen nagyon elszokhatott minden hangosabbtól, mert a süketeket jellemző csöndességgel beszél:

— Goszpodin... — mondja alig hallhatóan és kérdően néz reám. Széles kézmozdulattal mutatom neki, hogy szép itt minden. Hív, hogy menjek vele újra a sírokhoz.

— Szerbszki... bugarszki... bumm ... bumm — és átmutat a szomszéd hegyekre. Akkor ő reszketett a templomért, amelyet régen őriz az Úr nevében és félve nyitotta föl a nagy tölgyfakaput, amikor a gyalulatlan koporsókat hozták, többnyire estefelé és jó sokat. Most már nagyszerűen megértjük egymást. Valami keveset megtanultam bolgárul, amióta erre járunk, jó kis szótáram, amit a parancsnokság osztatott ki, szintén segít, de a legpompásabban mégis csak a jelbeszéd szuperál. Meséli az egyházú:

— Nekem is van fiam, katona volt a szerbeknél ... Bugarszki muszáj, macedonszki muszáj... Mindenkinek kellett menni szerbszkivel... Ausztriszki megfogták ...

Kicsit hangosabban beszél, — hozzászókot a zajhoz — élénken hátraugrik egy lépést és a két kezével mutatja, mintha kötéllel befogna valakit. Azután elszalad és hoz egy piros tábori levelezőlapot, betűzzem ki a címet. Csakugyan, Krakóból irt a fiú és közli az apjával, hogy jó dolga van.

— Itt is lenni hadifogoly töledek — beszéli aztán szaporán és elmondja, hogy a visszavonuló szerbek húsz osztrák és magyar katonát szállásoltak be hozzá néhány napra. O mindegyikkel nagyon jól bánt, a többit már nem mondta, de látszott a szeméből a gondolat:

— Ti is bánjatok jól az én fiammal...!

Megnyugtattam, hogy ezzel ne búsítsa magát: kutyabaja annak a fiúnak. Akkor aztán újra vitt a szikla pereméhez és buzgón mutogatott le a völgybe, meg a szomszédos hegyekre. A szemközt lévő hegyen, pontosan egy magasságban ezzel a kápolnával, szintén áll egy templom. Magas kőfal veszi körül, a kőfal néhol őrtornyokban ugrik ki: olyan az egész,

mintha a templomot valamikor várszerűen kellett volna megerősíteni, hogy keresztyén emberek biztonságban dicsérhessék a maguk istenét.

Jobbkézt lelátni Velezre, törökösen Köprülüre. Érdekesen épült város Másutt nem tudott elférni, fölkapaszkodott — de jó magosra — a Vardartól jobbra és balra eső hegyre. Talán harminc lépcsőfokban kúsznak a hegyre a barnafödélű, lapos házikók, amelyeknek a fehérre meszelt vályogfala most csak úgy szikrázik a napfényben. Török városok ismert lármája zsong föl hozzánk, a gyakorlott fül meg tudja különböztetni a különféle hangokat. Pontosan kihallatszik az ismert cigánykovácsműhely kalapálása, tisztán hallani a szamarhajsárok kiabálását és a lepénysütők hangos kínálását. A tsartsia felől különösen élénk a zaj: lármásabb ott az élet, amióta német és bolgár katonák alkuszak az ürüfertályokra.

Elfordulva ettől a képtől, ismét a kápolna nyugalma fogad. Az egyházú újra visszasülyedt a hangtalanságba, csak némán mutogat köröskörül. Anélkül, hogy tudná, hogy mit akar, leírja a széles mozdulatokat és halkán, szinte megáldja a békés, nap-sugaras tájat. Azután éppen olyan csöndesen végig jön velem a tiszta udvaron. A forrásnál, közel a kapuhoz, megáll és búcsúzás helyett szinte figyelemztetőleg susogja:

— Enyém fiamat is... ott van nálatok... Goszpodin... ugye, haza jön?

KRAL MARKO VÁRA

Régi omladék, szürke és néma, áll a hegyen és bámul le a völgybe. Sok csatát látott, emberek viharzását, elmúlását és most megint újat lát: a völgyben különös ruházatú, messziről jött emberek vonulnak gépies rendben és a Bregalnica partjáról furcsa, soha nem hallott nótákat hoz a szél. Dalokat, amelyek nem bánatosak, mint az itt született nóták, amelyekhez nem illik a guzlicaszó, dalokat, amelyek nem rég megvívott csatákról mesélnek és nem elesett hősöknek fonnak babért, hanem harsognak, mint a trombita és harcra buzdítanak. A legendás Kral Markó várának utolsó falairól szólok, amelyek most már elomolhatnak egészen: vége annak az álomnak, amelyet a hős vezér még a sírban is tovább álmodott: nincs már Szerbia, az elromlott népnek nincs már hazája, minek álljanak ezek a falak? És mintha érezné ezt a lelketlen rom; mostanában mind sűrűbben szabadul el egy-egy szikladarab és nagyokat szökellve iparkodik le a völgybe ...

Egyedül álló kupon épült a vár. Maga a hegy különös: mintha valami óriási erő csak azért lökte volna föl a sziklatömeget, hogy két hosszú hegyláncot összekössön. A Bregalnica valósággal hurkot vet a hegy lábára: soha várnak jobb helyet nem találtak. A kilátás is gyönyörű onnan föntről. Az egyik oldalról az átellenes hegy oldalára tapadó

Istibbet, a másik oldalról Jeniköjt (az új telepítvényt) lehet látni. Ideragyog az oszlopos dzsamije aranyos tetejű minarettje, idelátszik a hatalmas bizánci kupola, idevilágít a török temető sok fehér márványköve. Idenevet a napfényben szikrázó folyó és fölhallatszik — nagyon tompán — a vízimalmok lármája is. Közvetlen a rom alatt Kral Markó fehér, tömör kápolnája, odébb a házak tömkelegében már, a török asszony tornya. Gyönyörű panoráma!

Persze, nem bizonyos itt semmi, se Kral Marko vára, se a bizánci kupola, se a török asszony tornya, semmi, semmi, csak a szenny a szűk sikátorokban, a búz a getthóban, ahol sylockarcú, nagyszerű típusú zsidók ülnek török fezzel a fejükön és dolgoznak, na meg a Bregalnica. Minden más teljesen bizonytalan ezen a föl nem derített ősz földön, amelynek a történelmén csak ezután fognak verekedni a tudósok. Valóságos Eldorádója ez a vidék a professzoroknak, akik katonasorban máris jelen vannak, a fél tudósoknak, a vitatkozóknak, mert itt mindenkinek igaza van, minden történelmi teória helyes és minden művészettörténelmi tan diadalmaskodik: minden éppúgy lehet helyes, mint nem helyes. Macedonia történelmét pontosan nem ismeri senki, a népei fejlődését még kevésbé: szabad a vásár, lehet vitázni.

Sovány, hosszuszakállú emberke ül mellettem a kövön. Az emberke bolgár szerzetes, a kő fehér márványból faragott sírköve egy jámbor dervisnek, aki másfél méternyire alattunk alussza örök álmát. A szerzetes mesél Kral Markóról, de van mellette másik, aki esküszik, hogy a hős vezér csak a készbe ült bele, a várat pedig a bizánciak építették. Magam is inkább erre hajlottam (tetszik látni, itt mindenki vitatkozik, mindenki tud a dologhoz), egyszerűen azért, mert komoly kutatások bizonyítják, hogy a legkülső, legészakibb bizánci váröv ezen a tájon húzódott végig és a vár építési stílusa csakugyan inkább bizánci. A beosztás is teljesen azonos hitelesen

bizánci várak tagozásával. Ugyancsak ez a szerzetes beszélte el a város közepén álló fatorony történetét is. Több mini kétszáz év előtt, amikor Savoyai Eugén csapatai rövid időre Üsküböt elfoglalták, magyar lovascsapatok lekalandoztak Istibig. Itt az egyik magyar vitéznek annyira megtetszett egy szép török asszony, hogy magával ragadta Magyarországra. Erőszakkal megkeresztelték az asszonyt, aki csak nagynehezen tudott szabadulni a nehéz rabságból. Amikor szerencsésen hazavergődött, tornyot emeltetett a szabadulás emlékére. (Ez is olyan történet, hogy a jó isten tudja: asszony, magyar lovas, szerelem, elrablás, talán nem is annyira a szabadulás emlékére építette ezt a tornyot a szép török menyecske, mint inkább azért, hogy legyen honnan lesni, mikor jönnek megint magyar lovasok.)

A két szerzetes majd egymás szakállába borul a nagy vitában. Abban valahogy megegyeznek, hogy a nagy mosét Szelim szultán emeltette, de sok apróbb dolgon kimerítően elvitáznak. Igen jó, hogy errefelé az udvariasság nem kötelező és el lehet lépni a két szerzetes mellől köszönés nélkül. Jámbor emberek! Olyan földön vitáznak a múlttól, amelyik népes és kulturált volt évszázadokkal Krisztus előtt és amelyiknek a történelme olyannyira távolodott a messzeségbe, hogy a körvonalait sem lehet látni.

Istib távol esvén a főközlekedési vonaltól, még tizenöt évvel ezelőtt hozzáférhetetlen volt Európa számára. De az utolsó tizenöt esztendőben se nagyon sok kabátos ember fordulhatott meg a városban, mert csudánkra szaladtak a bennszülöttek. A sok, egészen közel tolakodó gyerektől lépni sem lehet, fotografálni meg éppen nem, mert egyenesen belemásznak a gépbe. Az idősebb gentlemanokat az autó alól kellett előkotorni, ahol azt kutatják, hogy mi hajtja ezt a masinát. Még a lefátyolozott török asszonyságok is inkább vétenek egy csöppet Allah

törvény ellen, de egy keveset visszafordítják a fejüket, amikor mellettünk elsurranak.

Istib mellett nagyszerű kénforrások vannak. Azok körül talán száz év előtt kis török fürdőt építettek. Amikor ott jártam, a szűk, homályos barlangban stettini gyalogosok fürödtek. Most már ők is beleilleszkedtek Ős-Macedónia történetébe.

A BABUNA-SZOROSON KERESZTÜL

Messziről havas csúcsok fénylenek, mintha rengeteg cukorjegecet hintettek volna a kopár hegyekre. Ideleinn, Köprülügen élénk a verőfény, de amott, a hegyek birodalmában valószínűleg köd az úr és jéghideg szél jár boszorkánytáncot. Pedig át kell vergődnünk azon a hegycsoporton, ha Monasztirba akarunk jutni, át kell vergődnünk olyan utón, amelytől egyformán fél ember, állat, át kell vergődnünk egyikén azoknak az útakadályoknak, amelyeknek a tiszteletét a háborúban tanultuk meg. Át kell jutnunk a Babuna-szoroson. Messziről, persze, bajos megítélni, hogyan gyűrjük le a hatalmas sziklatömböket, a magas kúpokat: ennek neki kell vágni, hiszen nem mi vagyunk az elsők, akik ezzel a feladattal megbirkózunk. Naponta hosszú sora a szekereknek vergődik át a másik oldalra, legföljebb néhány elhullott bivaly jelzi, hogy a hűséges állatok nem könnyű munkát végeznek ezen a vidéken.

Mialatt a hóborította heglánchoz közeledünk, bajos jobbra-balra ügyelni a különben nem is nagyon érdekes vidékre. A figyelő tekintet előre szegeződik a szeszélyes körvonalú, hosszan húzó hegygerince, amelyik mindig élesebben bontakozik ki a párából. Már szabad szemmel lehet látni a sziklafodrokat, a különös csipkealakulatokat, amelyek — közelebb érve — a sziklatömbkelegből mint részle-

tek bontakoznak ki lassan. A kerekek alatt puhábbá, nyirkosabbá válik az út, a napfényvel birkózni kezd a levegő, amelyben már meglehetősen élesen lehet érezni a hó fagyos leheletét. Valamicskével sötétebb is lesz a mélyebb bevágásokban, amelyekben most haladni kell. Előttünk és mögöttünk szekerek iparkodnak és az apró lovak már kitágult orrlyukakkal, nekifeszített mellel húzzák a megrakott alkalmatosságot. Még mindig olyan vidék, ahol az ember építkezik, ahol nyájak legelésznek és ahol még nagy ritkán hallani kakaskukorikolást. Igaz: az emberi lakok félig beomlott tanyái nyomorultaknak, akiket ide kivert a végzetük, a nyájak birkanyájak, amelyek a legszűkösebb hegyen megélnek: mégis mindez élő.

Mindig közelebb érzük a hegyet, most már csaknem előttünk áll, fenyegető magasságában. Olyan fölnyuló, hogy a napot is eltakarja az utas elől,¹ mintha ebben a bizonytalan világosságban jobban rá tudna ijeszteni a parányi emberre. Mint hatalmas fal mered föl és még mindig nem látszik az út, amelyik fölkapaszkodnék a komor hegyláncra. Bizonyos, hogy benne vagyunk már a szoros előcsarnokában, mert kilátás nincsen semerre. Halmok, hegyek csoportosulnak körülöttünk: az az érzésem, mintha karmolásra begörcsült ujjak közelednének egymás felé. A levegő hideg és nagyon ritkásan hópelyhek kezdenek szállingózni.

Félórával később már benne járunk a szorosban, mindenesetre elején a hágónak. De most már látszik, hogyan lehetséges az átvergődés a hegyen. A messziről egy tömegnek látszott hegyhát sok apróbb hegyre oszlik és ezeken a hegyeken, mint lépcsőkön kúszik föl az ösvény. Amikor az egyik hegyre föl kanyarodott, darabig — talán, hogy kifújja magát — egy szinten szalad, azután újra neki lát, hogy legyűrje a szomszéd hegyet. Jobbra-balra az úttól nincs nyoma se embernek, se állatnak. A

messziről habfényes ormok közléről veszítenek a fényességükből, a hősíkok mellett kiütözik a hegyoldal rozsdavörössége és az alacsony növésű, ritkás bokrok beteges sárgasága. A levegő párás, a nap-sugár nem tud győzedelmeskedni, ellenben megindul a hó. De itt nem olyan csöndesen, zizegve esik, mint a síkon, ami majdnem siketté teszi az embert és álomba ringatja: itt kis pelyhekben, ritkásan vágódik a vándorhoz, mintha csak kinnál tudott volna elszakadni a közvetlen fölöttünk lógó felhőtől. Alattunk ködösen a szűk völgy, amelyben alig látszanak a vergődő szekerek. Hang nem hallatszik, apró pontok mozognak a hegyoldalban: gyalogos emberek kúsznak fölfelé, rövidebb utón, lekanyarodva a szűz hóba. Valahol, nagyon messze, sebesen mozog egy kis, fekete pont és bizonyos időközökben — ahogy a kanyarodók szerint a szél ide tudja hozni — autómotor kattogása hallatszik halkán, mint a távoli óraketyegés.

Nagy emelkedésekkel és nagyon éles kanyarodókkal kúszik a magasba a régi út, amelyet még a görögök építettek. Jobbkézt meredek hegy, balkézt mélység szegélyezi az utat. Tízszer fordulunk északra, tízszer délnek, ahogy a kanyarodók visznek és mindannyiszor ugyanaz a tájék varázsolódik elénk, de mindig magasabbról és magasabbról tekintve. Mintha óriási dugóhúzón utaznék fölfelé.

Ezer méteren fölül járunk. A hó mind sűrűbben hull, a levegő egyre jobban ritkul. A szerpentinről most már fölhallatszik a kocsisok kiabálása és mind élesebben zakatol a mögöttünk jövő autó. Már egészen hangosan kelepel, egy pár percre teljesen elnémul — eltűnt az ellenkező kanyarodóban — de azután annál hangosabban zakatol. Félre kell állni az útból, mert nagy lendülettel törtet előre ebben a magasságban. Nem jelentéktelen úr ül a hatalmas gépkocsiban, nem is a turistáskodás viszi ki ide a

havas hegyekbe. Jókedvűen köszön és széles gesztussal mutat a gyönyörű tájra.

Utolsó ellentállásra készül az óriási hegylanc: két meredek csúcson áll előttünk, mint két szarv, amelyik öklelni kész. Ezeken igazán nem tudom, hogy hogyan jutunk köröszkül. Ha egy kicsit aggódom is, másrészt örülök a szenzációnak, amelyik ott fenn vár. Csodaérzés lehet: ezernégyszáz méter magasságból lenézni, egyrészt a megtett útra, másrészt előre, a napsütéses völgyre, ahol ismét a tavasz fogadja az embert és csodálkozó napsugarak olvasztják le a szokatlan fehérséget, a havat. A magasságban megtisztult érzésekkel pillant le a földre a gyarló halandó és szíve megtelik fenséggel... Tíz lépés választ el a vonaltól, amelyik a rettegett Babunahegység legtetetjén vonul végig. Még tíz lépés és ott fogok állni...

— Marci te ...

— No?...

— Acci a bicskádát, mer ehetnék...

Éppen, amikor a legjobban neki akartam fohászolni a csodálkozásnak, hallom ezt a magyar beszédet. Pontosan a hegy tetején, de hátat fordítva minden látnivalónak ül két tanyai magyar, két kis alföldi szekér mellett. Lehetnek rúdtávolságnyira egymástól, úgy diskurálnak. Az egyiknek valami szíjféle van a kezében, a másiknak kenyér. Mind-egyik a maga dolgának szenteli minden figyelmét. Ezeken ugyan nem látszik meg, hogy most másztak föl a Babunahegységre. Hát nem is kell annak akkora feneket keríteni. Egy kicsit leereszkedik az út, azután már ott látszanak a lapon Prilep viskói.

A MONASZTIRI SHYLOCKOK

Nem tehetek róla: nekem Monasztirban a zsidók tetszettek a legjobban. Ahogy mohón nekirohantam a városnak és az érdekességeket kerestem, az első félórában kisült, hogy Monasztir bizony nem érdekes egy csöppet sem. Nem modern európai város, nem török város, nem keleti. A görög és bolgár negyede teljesen jelentéktelen, aféle kisvárosi külsejű, a török fertály se érdekes, a bazárjában sincs valami különösen keleti vonás: olyan az egész, mint a halomba lapátolt szemét. Inkább Levante, mint Kelet. Mindegyik utcánál szinte bizonyosra várom, hogy a kikötőbe torkollik és keserves csalárdásfélét érzek, amikor a piszkos és szűk utcákból nem a szép és tiszta tengerhez jutok. A szenny rettenetes hat, ami azt bizonyítja, hogy a város nem elég bizarr ahhoz, hogy elvonja a figyelmet, az emberek rongyosságát is észreveszem, ami viszont amellet tanúskodik, hogy a tömegben nincs olyan élénk szín, ami a rongyot is érdekessé tenné. Monasztir olyan közel esik a görög határhoz, hogy a török befolyás alig érvényesült, inkább a bolgár — a görögön kívül. így lett belőle nagyon élénk, nagyon forgalmas, piszkos város, rettenetes csöcselékkel és megengedem, hogy az alapos és komoly Baedeker (amelyik a török kávé mellé odairja: vigyázat, nagyon forró) tud egy csornó fontos keres-

kedelmi dolgról, de úgy, szemre, csöppet nem rokonszenves város Monasztir, Szép, magas hegyek veszik körül, csakhogy et errefelé nem érdem: majdnem minden város és falu hegyek közt fekszik, mert előbb volt meg a hegy, csak azután jött a város, meg a falu, tehát úgy helyezkedett el, ahogy tudott.

Busán barangoltam Monasztirban, amikor beletaláltam valahogyan a tsarcsiába. A bazár legnagyobb része zsidókból telik ki. Más, egészen más, mint az igazi török tsarsia. Amott szótlán törökök ülnek keresztberakott lábakkal és szinte szomorúan néznek a vevőre. Érezni lehet a szemrehányást: miért álltál meg, jó ember, olyan nyugodtan cigarettáztam, most, mert te kérdezel, nekem felelnem kell? Itt zsidók kuporognak akkorka boltokban, mint a fölállított szivarskatulya. (Boltról különben nem lehet beszélni, mert nem lokalitás, amelyikbe be lehet lépni, csak kirakat.) Mindegyik kalmár olyan, hogy a Nemzeti Színház mindegyikért külön ide küldhetné a rendezőjét, hogy nézzen meg igazi Shylock-arcot. Csodafejek: Krisztusképeken látni ilyen karaktermaszkokat. Öreg, fiatal, fekete, vörös és ősz összevisza. Eredete spanyol zsidók, a jó isten tudja, hol vették ezt a jeruzsálemi mázt. Rongyosok és fezt viselnek, mint a törökök. Hihetetlen lom közepette ülnek (a legnagyobb íróművész nem tudná leírni, hogy mi akad ilyen kis odúban) és az egyik szemükkel állandóan kilesnek az utcára. Mindig az a buta rögeszme furkál, hogy az egészet Reinhardt rendezte. Látszólag szorgosan munkálkodva kuporognak a kalitkájukban a kalmárok, de ha idegent szimatolnak, egyszerre egész lényükkel rávetik magukat. Félig kitért szájjal, fénylő szemekkel és készülő gesztussal lesnek az emberre és amire az áldozat odaér, már csillogó, de értéktelen holmi van a kezükben és olyan titokzatosan néznek a szegényre, mintha nagyon nagy jót tartogatnának

a számára. Egyenesen festeni valók, amikor nyilvánvaló hamisítványért olyan árat kérnek, hogy az igazi a tízszeresét megérne és ehhez olyan buta arcot vágnak, mint aki nem tudja, hogy milyen kincset ad ki a kezéből — gúnyáron. Amikor aztán ordítani kezdünk velük (a fő az ordítás, mert úgyszem értik, jó magam például magyarul ordítottam velük) szentelenül nevetnek és kezdenek engedni az árakból. Olyan gyalázatos népség, hogy az ember még akkor is szégyenkezve sompolyog el mellőlük, ha egy szőnyeget egy hatosért vett meg, mert bizonyos, hogy akkor csak öt krajcárt ér.

Az üzleteket bajos osztályozni, mert fix szakmát nem ismernek. Vannak régiségkereskedők, de a bádigos is árul török és albán pisztolyokat, arannyal kivarrott pruszlikokat, görög hímezéseket és szőnyegeket. Van a tsartsiában egy öreg zsidó, bizonyosan nyolcvan éves. Szép, fehér szakállá van és olyan szelíd nézésű, mint Keleten az öreg emberek. Rengeteg sok zsákon ül és zsákot varr. Ha eggyel kész, maga alól kihúzza egy másikat és azt varrja. Ha idegen megy el előtte, ránéz, mint a bölcs kádi, csöndesen ingatja a fejét és az ajkai ismeretlen szókat mormolnak. Nekem nagyon tetszett ez a pátriárka. Van abban valami boldogság, hogy az ember elérkezett egy csomó zsákhoz, amelyiknek a tetejéről csöndes-szelíden lenézhet erre a nyüzsgő, tolakodó világra: az ilyen emberben van harmónia, csaknem túlvilági nyugalom és az ilyen tisztos aggastyán már fölötte áll minden földinek. A zsákokat még varrja, mert bibliai ember halálig dolgoz, de minden hű földi dolog távol áll tőle. Tízszert is elmentem a ketrece előtt, megbámultam a nagyszerű öreget és ugyanakkor támadtak fönt leirt értékes gondolataim. Az öreg először nem nézett rám, azután futó pillantással tisztelt meg, később már egy pillanatig szünetelt dolgoz keze, valahányszor arra haladtam. Amikor nyolcadszor látott, megmozdultak az ajkai:

hangtalanul rebegett valamit, bizonyosan áldást. A következő alkalommal — az egész egyetlen délután látszódott le — reszkető kezével magához intett. Elfogódva közeledtem hozzá és önkéntelenül lehajtottam a fejemet, mint akit megakarnak áldani. Amikor fölpillantottam, az aggastyán kezében egy üveg nagyon rossz görög konyak volt és sovány ajkai alig hallhatóan mormolták az ihatatlan pálinka — négy-szeres árát.

AZ ÜVÖLTŐ DERVISEKNÉL

Kint, a csendes török negyed végében, tehát a város szélén áll eldugottan egy templom. Amíg oda kiér az ember, utcákon kell végigmenni, amelyek csupa csukott ablakú, lakatlannak látszó házból telnek ki. Zárt kapuk, rostélyozott ablaknyílások, sehol semmi, ami az élő jelenlétét elárulná: sehol színes rongy, száradó ruha, kiakasztott kosár, vagy más. Ha gyerekek nem lármáznának az utcán, meg lehetne esküdni, hogy a törökök mind elhagyták portáikat és elmentek békésebb vidékekre. Csakhogy a házakalja tele van hancúrozó, nevetgélő, hangos gyerekekkel: negyvennél kevesebb nem is játszik egy csomóban. Belőlük telik ki az utca közönsége, nagyritkán, ha férfifele mutatkozik, amint lassú lépésekkel halad a város vége felé. Néha lefátyolozott aszszony is surran abba az irányba és riadtan lapul a falhoz, amikor a gyorsabb járású német tiszték utoléri. Ilyenkor a vállát nekitámasztja a háznak és csaknem összegörnyedve vár, amíg az európai férfiak eléje kerülnek.

Csaknem félóra hosszat megyünk az alvó házak közt, azután hosszú és magas kőfal tövében állunk meg, alig észrevehető kis kapunál. A kőfal mögül elnyújtott, panaszos ének szűrődik ki: hol egyetlen hang kavarog a langyos levegőben, hol több vegyül Össze valami siránkozó kórussá. Kellemetlenek ezek a hangok, amint a szép napsugaras utca meleg

csöndjét zavarják. Egy-egy keményebb fölcuklás és fölhördülés egyenesen borzaszt. A kis ajtó kinyílik és a résen fehér márványkövek villognak az utcára. Sírkövek, temető, megszokott foglalatja, minden mosénak. Az udvar közepén egyszerű fehér ház, kupola és minaret nélkül, könnyebb gazdasági cselédháznak nézni, mint templomnak. Pedig templom, még pedig a Roufaynak nevezett üvöltő dervisek szektájának a temploma. Rettenetes, fanatikus szekta, amelyiknek a tagjai önkínzással óhajtanak tetszeni Allahnak: nem gondoltam, hogy Európában ilyen is legyen. Itt pedig van, nem is egy, de három. Az ajtóban iszonyatos szerecsen állít meg és parancsoló mozdulattal mutat a cipőimre. Gondolom le kell vetni, de az óriás kézzel-lábbal int, hogy csak tisztogatni kell őket. Ugyanakkor kefével és ronggyal nekiesik a lábbelinek és gondosan lekaparja róla a sarat. Azután félre von egy kopott függönyt és bebocsát a moséba. Egyszerű, négyszögletes teremben vagyok, amelyből teljesen hiányzik minden pompa. A padlón nincsenek értékes szőnyegek, csak elszórva néhány birkabőr. A falakon török fölírású táblák és hímezett mondatok a Koránból. A teremből jobbról és balról korlát hasít le egy darabot. A jobbkezt eső részt a nézők számára tartják fönn, most is népes: német tiszték, bolgár katonák figyelik onnan az istentiszteletet. Tizenöt-húsz embernek való szűkecske hely. Szemben, a másik elkerített részen belül zöld posztóval letakart koporsók állanak: a szekta legszentebb dervisei pihennek itt durva kőlapok közt. A falakon dobok lógnak, bajram-ünnepén ezeknek a hangjai mellett táncolni is szoktak a dervisek. A bejárattal átellenes falban oltármélyedés, tele borzasztó szerszámokkal, amelyekkel a dervisek kínozni szokták magukat. Az oltármélyedésben, birkabőrön kuporog a pap. Kis emberke „szemig érő” ősz szakállal és a süveg alól fölborzolt hajjal. Pontosan olyan, aminőnek az egyip-

tömi varázslókat rajzolják, vagy maszkírozzák a színházban. A bal korlát mentén birkabőrök hevernek a hívők számára. Talán húsz ember ül ott keresztbevetett lábakkal. Végül a pappal szemben, a bejárat oldalán állnak a dervisek. Hat beteges külsejű férfi, fiatalabb és idősebb vegyest. Hosszú fekete köntös rajtuk, a fejükön kis sapka. Szorosan egymás mellett állnak, úgy, hogy a vállaik összeérnek. Nem néznek se jobbra, se balra, lélektelenül merednek a semmibe, a legtöbbnek csak a szeme fehérje látszik. Sápadt arcuk, mint hat fehér folt világít a sötétes teremben. Elöttük, ugyancsak birkabőrön a fődervis kuporog, aki a vezető szólamot énekli.

Amikor beléptem, a kezdetén voltak az istentiszteletnek. A pap hangosan imádkozott, a dervisek rövid ámennel és Allahval feleltek. Közül néha a vezető dervis énekelt hosszú, cifrázott, keleti melódiákat, a dervisek ezt is csak rövid kórossal kísérték. Később a pap fölkelt a birkabőrről, levetette palástját és süvegét és más sapkát vett föl. Azután lehajtott fővel, lassú léptekkel kijött az oltármélyedésből és a dervisek elé járult. Mélyen meghajolt előttük és néhány szót mormogott. A vezető dervis új énekbe kezd, a többiek lassan előre és hátrahajolva darálnak egy rövid mondatot. Mindig gyorsabb és mélyebb lesz a meghajlás, mindig gyorsabban és hangosabban hadarják a mondatot. A vállaikat egymásnak támasztva bukznak előre-hátra, mindig sebesebben, mindig sebesebben, mindig vadabban: szinte üvöltik már a szöveget. A szemgolyójuk fölfelé fordul, az arcuk még jobban eltorzul, közel már a haleb, az önkívület. Valami ütemes, rövid mondat, amit mondanak. Ütemre így hangzik: tata, tata tata ... tata tata tata... csakhogy úgy variálják, hogy minden versszakasznál egy-egy szótagot kihagynak, illetőleg hangtalanul csak lélegeztet vesznek.

Tíz perc múlva mind csaknem a földet verik a homlokukkal és állatiasan üvöltenek. A fődervis vad melódiával hajtja, lovalja a derviseket és ezek közül ketten már nem mondják az előbbi szöveget, hanem hörögnek, mint a fuldoklók. A taktusra föl-törő hördülések iszonyatosan hatnak ebben a sötétülő, meredt teremben, amelyben minden más élő megkövült, csak a tébolyodott dervisek dülnek előrehátra. Amikor már azt hiszem, hogy most mindjárt örjöngeni kezdenek valamennyien, a mellettük álló pap néhány szót mormol, mire egyszerre elhallgatnak. Lehunyt szemmel, sápadtan állnak és a teremben néhány pillanatig csak a lihegésük hallatszik.

Most vörös kaftánba öltözött fiatal férfi lép a terembe, meghajol az oltármélyedés felé, azután a terem közepére megy. Ott bensőséggel kezét csókol a papnak, aki egy pillanatig áldólag nyugtatja a kezét a férfi fején. Ezután lekuporodik a fődervissel szemben és ő éneklí a vezető szólamot. A dervisek megint csak rövid ámennel és Allahval kísérik az éneket. Az egyik dervis kimegy és egy üveg vizet hoz be, amelyet letesz az oltármélyedésbe visszatért pap elé. Ez néhány percig az üvegen tartja a kezét és imádkozik, mire a dervis újra kimegy és kis leánygyermekkel tér vissza. A lánykát a karján tartja, úgy kuporodik le a pap elé. A gyerek riadtan néz a szakállas férfira és görcsösen kapaszkodik a dervis nyakába. A pap néhány percig imádkozik, azután kétszer az arcába fúj a gyermeknek. Később megtudtam, hogy a gyerek beteg és a pap ráimádkozással a gonosz dzsinneket kergette ki belőle.

A ráimádkozással végezve a pap újra visszatért a dervisek elé. A vörös kaftános fiatal férfi föl-kelt a helyéről és a közepére állt a dervissornak. Kezdődött olyan vad mozgás és üvöltés, amelyik mellett az első teljesen eltörpült. A vörös kaftános, különben szelídképű dervis, szinte ragadta magával a többit. Tajtékozó ajakkal üvöltöttek, iszonya-

tos, sohasem hallott hangok szakadtak föl a mellük-től és minden porcikájuk vonaglott. Talán húsz, percig tartott az ordítás, akkor a pap ismét csöndet parancsolt néhány halk, mormoló szóval. Lihegve, reszketve némultak el a dervisek, mire a pap visszament az oltármélyedésbe és levett a falról két furcsa szerszámot. Harminccentiméteres hegyes szögek voltak, akkora gömbbel, mint a gyereklabda. A gömbről apró láncocskákon mindenféle acéldísz lógott alá. Magasra tartotta a két törformájú szöveget és a legnagyobb csöndben háromszor intézte a kérdést:

— Ki akar a hívők közül önkínzással tetszeni Allahnak?

A harmadik fölszólításra lassan, földreszegzet tekintettel elindult a vöröskaftános és alázatosan a pap elé járult. Mögötte kis, csaknem púpos, szakállas emberke haladt, akit inkább lehetett volna derék falusi szatócsnak nézni, mint fanatikus dervisnek. Harmadiknak fiatal suhanc lépett a pap elé, akit a legfanatikusabbnak véltem valamennyi közt. Már az éneke alatt figyeltem: a hat közt ez volt a legátszellemültebb. A pap átadta nekik a töröket, mire ők a terem közepére lejtettek és körbe járva magasra tartott kézben forgatták a rettenetes szerszámot. Ezalatt két másik dervis állt a pap elé, ez mind a kettőnek hosszú, nagyon rozsdás tűt szúrt az arcán körösztü, úgy, hogy közbül a nyelvet is átdöfte. Ez a kettő így átdöfötte visszatért a helyére, míg a három még egyszer körültáncolt, azután egymásnak rohant. Magosratartott törrel előrefutottak, azután lebocsátva a tört ismét hátraugrottak, majd ismét előretörtek. Ezzel a lendülettel azután mind a hárman magukbadöfték a tört, körülbelül a kulcsont táján, a nyakba. Ugyancsak két ugrással vettek lendületet ahhoz, hogy a hegyes szerszámokat kirántsák a húsból. Háromszor csinálták meg ezt a borzalmas műveletet, eközben a pap a

közvetlen közelükben állt és vigyázott rájuk. A fiatal, a legfanatikusabb csakugyan nem elégedett meg a nyert lendülettel, hanem a húsában álló tört az öklével kezdte verni, hogy beljebb merüljön: ekkor a pap megragadta a fiú karját és halkán rászólt. Végül mind a hárman buzgón megcsókolták a töröket és visszaadták a papnak, aki a két dervis arcából is kivette a tüket. Egyikük sem vérzett, legföljebb egy-két csöppet.

Ezzel azután vége volt az istentiszteletnek. A dervisek? koporsók elé léptek és buzgón imádkoztak. Később levetették a köntösüket és fölverték polgári ruhájukat. Szegény iparosformájú emberként került elő a vörös kaftános, a másik kettő, mint toprongyos török koldus. Sápadt kísértetként léptek ki a napfénybe és hallgatagon elszéledtek. A birkabőrökön kuporgó hívők is hazafelé indultak és amikor végigjöttem a fehér márványkövek közt, öt-hat asszonyt láttam magam előtt, amint riadtan iparkodtak kifelé. Ezek is ott voltak a rettenetes istentiszteleten.

GÖRÖG FÖLDÖN

Hat kilométernyire lévén a görög határtól, nem állhattam meg, hogy Görögország földjére ne lépjek és ne lássak legalább egyet azok közül a katonák közül, akiket olyan mohón és epedve csábit az entente. Fölkerekedtünk tehát néhányan és legfőlebb húsz pernyi autózás után már meg is állotunk egy magas rúd előtt, amelyre széna volt fölcsavarva. A magas rúd tövében bolgár népfőlkelő posztolt és erélyesen ránk szólt:

— Tovább nem szabad!

A többit könnyű volt kitalálni: a rúd a rácsvart szénával, a bolgár népfőlkelő a hosszú puskával durva és gyakorlati kivitele annak a gondolatnak, amelyet finom diplomaták bizonyára szépen csiszolt szavak kíséretében szélesítettek aktává: itt kezdődik a semleges zóna. Két kilométernyi olyan terület, amelyre nem szabad rálépni se bolgár, se görög katonának, hogy mindenféle súrlódások és határsértések elkerültesse. A diplomaták igen okosan találták ki ezt az üdvös intézkedést, mert manapság, amikor a puska állandóan kézügybe van, hamar megesik az olyan csetepaté, amelyik bár ne esett volna meg.

A bolgár népfőlkelő nekünk szegezte a puskát és újra kijelentette:

— Tovább nem szabad!

Nem is igen lehetett volna, legalább kocsival nem mert pár lépésnyire a népfölkelő mögött barrikád zárta el az, utat. A mezei vasútnak három kocsiját döntötték az útra: lélek azon se ide, se oda. Nem ismervén a további teendőket, tárgyalásba kellett bocsátkozni a népfölkelővel, mire némi jelbeszéd után kisült, hogy száz lépést vissza kell mennünk a parancsnokhoz, aki amott tanyázik abban a félig földbevált kunyhóban. Ez is megtörtént, még pedig elég gyorsan, mert a bolgár tiszt, aki a határon teljesít szolgálatot, készségesen megadta az engedélyt a határ átlépésére, sőt az őrszemig el is kísért. Eközben fölvilágosított, hogy a görög határ nem ott kezdődik, ahol a térképeink jelzik, hanem pár kilométerrel idebb. Az előttünk fekvő, jól idelátszó falu, Negocsani, már görög terület. A szerbek ugyanis a háború elején megadták a görögöknek a régen kívánt határkiigazítást, remélve, hogy akkor a görögök velük tartanak.

A tiszt parancsot adott az őrszemnek, aki erre tisztelegve félreállt az útból. Az autót bolgár területen hagyva, nekiindultunk a neutrális zónának. Előttünk két kilométernyire Negocsani legelső házai, jó távcsővel néhány alakot is meg lehet különböztetni a faluszélen. A neutrális zóna közepén elértük a valóságos határt: fehér mészkő jelzi, hogy itt kezdődik Görögország. Most már jobban meg lehet figyelni a falu szélét. Az utolsó ház előtt, arccal az ufnak fordulva katonai őrszem áll, látszik a puskája és a szuronya néha fölragyog a napsugárban. Valamicskével az őrszem mögött többen álldogálnak és erősen kémlelik a közeledő csoportot. Egyszerre azután elindul három és lassú lépéssel jön felénk. Fegyver nincs náluk, csak sétapálca. Hosszú zöldes-sárga köpönyeg rajtuk és a tengerészekhez hasonló sapka. Messziről angol tiszteknek lehet nézni őket, de valójában a görög határparancsnok, két altiszttel. Hat száz lépésnyire Negocsanitól találkoztunk és be-

mutatkoztunk egymásnak. Előkerült erre a célra tartogatott görög tudósunk (a tiszt nem tudott más nyelven), mire megindult a társalgás. Előljáróba közölte velünk, hogy a faluba nem szabad bemenünk, csak az első házakig. Úgy is történt. Elsétáltunk az első házig, ahol a görög őrszem állt és ott találtuk az egész őrséget, igen jó megjelenésű és jól fölszerelt görög katonákat. Majdnem mind intelligens arcú és helyes viselkedésű. Az egyenruhájuk zöldessárga, piros vállszalaggal. A sapkájuk hasonlít az orosz és bolgár sapkához, csak a tojásdad alakú jelvény helyén ékeskedik a görög korona. A parancsnok vendégszeretően konyakot hozatott és ittunk egyet a békére. Levelezőlapokat irtunk, amint ilyenkor szokás és udvariasságokat mondtunk egymásnak, ami szintén szokás. És nem is szabadna följegyezni a további beszélgetést sem, mert nem általános érdekű, hogy mit beszél egy görög hadnagy és néhány újságíró a görög határon, egy görög falu legszélső házai alatt. Mégis föl kell jegyezni a mostani viszonyok közt, mert ennek a népnek most az újság az egyetlen megnyilatkozási lehetősége. Az újságokon keresztül beszél a királyuk, beszélhet az újságon keresztül „egy a népből” is és beszélhet a „katona” is. Ahol most olyan kevés ember hallathatja a hangját, ott meg kell hallgatni mindenkit, aki panaszos szóhoz jut. A tiszt különben olyan őszintén szólt, hogy hinni kell: a hadseregben nagyon sokan gondolkodnak így. Megkérdeztük tőle, hogy a hadsereg kivel érez.

— Az ilyesmit szinte sértés tőlünk kérdezni, — felelte — amikor erre válaszolnak a tettek. Mi már annyit szenvedtünk önök miatt, hogy több bizonyíték igazán fölösleges. A hadsereg a királlyal megy és a király tudja, hogy mikor kell beleavatkoznunk a háborúba. Addig minden préselés hiábavaló, csak növeli a keserűséget. De mindentől eltekintve, tisztán adva van, hogy nekünk önökkel kell

tartanunk, mert önök a szlávok ellen küzdenek és ezt tesszük mi is.

Őszintén és becsületesen mondta ezeket a tiszt és mindegy, hogy ugyanakkor kézhez kaptam a szaloniki francia újságot, amelyben megtaláltam Sarraill tábornok athéni fogadtatásának a leírását. Mindegy, hogy Piraeusból, ahová hajón érkezett, diadalmenettel vitték be Athénbe. Az is mindegy, hogy a fogadtatására megjelentek közt sok volt az előkelő görög. Mindenféle eszmének akadnak barátai, no meg aztán a szaloniki-i lap némi nyomás alatt sokat lát Szalonikiben, ami — nem történt Athénben. Mindez mindegy, hiszen azt úgyis tudtuk, hogy Venizelosznak sok híve van. A fő, hogy a király nem akar fölöslegesen háborút és inkább tűr méltánytalanságot, semmint parancsra, érdekei ellen vágóhídra vigye népét. És fontos, hogy a katona a határon és a többi sok, sok, megérti ezt és engedelmesen vár, amíg az ő ideje elérkezik.

A MONASZTIRI KOLDUSOK

Ez a fejezet megint valóságos haditudósítás, mert harcról szól, arról a makacs harcról, amelyet a Keleten a koldusokkal kell végigküzdeni. Monasztir ilyen szempontból ugyancsak élénk front, mert itt, úgy látszik, nem lakik más, csak koldus és kalmár. Koldussal és kalmárral teli a város és az utcai élet is tisztán ezeknek a ténykedéséből alakul ki, illetőleg abból a dulakodásból, amelyet a szerencsétlen idegen ezzel a két szakmával folytat. Nem is igen tudom, hogy békeidőben, amikor nem jár erre ennyi jószívű csacsi, mi a csudát kezdenek egymással a monasztiriek. Biztos, hogy a koldus a kalmárt pumpolja meg és amikor minden pénz a koldusnál bujkál, a kalmár megint visszacsalja. Az ördög tud mást gondolni, hacsak nem alusznak az egész hosszú esztendőn keresztül.

Hála Allahnak, most van idegen szépen. Becsületes, jószívű német katonák, finom német tiszték: azokon ki lehet próbálni minden kunsztot. Koldus, kalmár most arat és ha ezeket a zsványokat kérdezné az ember, akár Örökké tartson a háború, csak a csapatokat cseréljék állandóan, mert előbb-utóbb nagyon megokosodnak az áldozatok.

Férfikoldus nincs, ezt a mesterséget az asszonyok és a gyerekek monopolizálják. Apró, lompos, törökbugyogós gyerekekkel kell véresen viaskodni

és szurtos cigányasszonyokkal, akik kisírlják az ember zsebéből az utolsó garast. A koldusfiókák legnagyobb része lány, öt, hat, hétéves csemete, de a koldulásban valóságos művész. Az asszonyra se lehet panaszkodni, csak a stílus más. Abban megegyeznek, hogy valami sajtóságon nyafogó hangon rimánkodnak, de a gyerekek szelídek, míg az asszonyok dühösek. A gyerek makacsul szalad az áldozet mellett és szerbül, bolgárul, görögül, törökül vinnyogja, hogy irtózatosan szegény.

— Adjál, goszpodin... Adjál, effendi... Adjál, signor, moszjő, adjál, mert hihetetlenül nyomorult vagyok.

Ezt elmondja akár negyvenszer is. Az asszony csak egyszer, legfőlebb kétszer. Ha az áldozat érzéketlen marad, az asszony radikálisabb eszközökhöz nyúl. Dühösen föltépi a keblén a ruháját, beavat toalett-titkaiba, ha ez sem használ, az arcodba nyomja a gyerekét, esetleg a karjaidba rakja a porontyot, viheted a félvároson keresztül. Ha a bolgár zsandár közéjük sóz bőrkorbácsával, olyan csúnyán fűjnek, mint a macskák és olyan gyilkosan néznek, hogy az embernek a háta borsózik a rettenetes fajtától.

Nincs menekvés előlük: az utcán akár órákig el lehet nézni a folyton visszatérő jelenetet: a koldus tusáját az idegennel, az idegen könyörtelen levágását és kizsigerezését. Ha mindjárt adsz, rettenetes baj, mert akkor az összes koldusok fölvesznek a listába, egész nap zaklatnak, utánad mennek a vendéglőbe, a görög cukrászhoz, a borbélyhoz, a kávéházba. Ha nem adsz mindjárt, halálra kínoznak, puhítanak, gyilkolnak, megeszik az idegeidet, sorvasztanak, amíg a kezed állandóan a zsebedben van, hogy gyorsan adhass, ha ilyen kínzómasina közeledik feléd. Nem használ ellenük semmi. Nem egyszer láttam: jön az európai, a ravasz kutya, aki különféle útleírásokban olvasta, hogy Keleten nem szabad a kol-

dústra hederíteni. Jön és a kis kölyök vinnyogva szalad mellette. Tíz lépést mennek így együtt, akkor a minden hájjal megkent nyugoti ember mégis csak oldalt fordul egy kicsit, mert az idegei nem bírják a vinnyogó kölyköt. A maszatos felé pislant, előveszi bővített Baedeker-tudományát és rárivall a kis gyilkosra:

— Haide ... Git...

Ez törökül annyit jelent: takarodj és ennek a megismertetése után a Baedeker tovább megy, a koldusgyerek nem. Pedig az volna a fontos, hogy ez a csapás müljon el az ember mellől. Nem, a gyerek jön, a markát föltartja és állandóan a legkellemetlenebb hangon nyafogja, hogy ő példátlanul szegény. A ravasz európaiban forni kezd a méreg és előbb a Baedekert kezdi szidni, hogy minek ad ilyen buta tanácsokat. Kicsit habozva azután lenéz a gyerekre, amiktől ez új erőre kap és ismét teljes gőzzel kezd dolgozni. Végre dühösen meginnog a legkitanultabb is.

— Az ördög vigye el — gondolja — ennek az egynek adok, de a többit megölöm.

Ezzel dühösen a zsebébe nyúl, kiránt egy pénzdarabot és a koldusba dőfi. Ostobábbat persze, nem is cselekedhetett: kész öngyilkosság. Abban a szempillantásban minden oldalról előtörnek a gyerekek és asszonyok:

— Neken is, effendi... Én is szegény vagyok...

Egy-kettőre tizenöt koldus tolong a szerencsétlen ember körül. A gyerekek a lábai alatt cikkáznak, az asszonyok a karjába kapaszkodnak, a zsebébe nyúlnak, a ruháját húzgálják: lehetetlen szabadulni tőlük. Ilyenkor az ember dühbe jön és maga körül csapkod a botjával. No hiszen! Ha egyet megtalál cirógatni a bot, az olyan üvöltésbe fog, hogy csodájára jön az utca. Örülni kell, ha elfogad egy pénzdarabot és befogja a száját. Ez aztán olaj a

tűzre, most még hatalmasabban rákezd az egész társaság:

— Effendi, niema kleb, nincs kenyerem... adjál...

A ravasz efiendi végképp letörik, nem bírja tovább az ostromot és merész szökkenéssel benn terem egy boltban. Ott aztán helyben van a szegény, mert a boltban ott áll a legvérengzőbb fenevad, a kalmár és a fogait szelíden vicsorítva mondja, miközben ócska kályhacsövet nyom eléje:

— Antikká ... Régiség ... Drágaság ...

A FEKETE SEIK

Hirtelen kerekedő lárma hallik föl a szobámba. Kinézek az ablakon, nem látok semmi különöset, csak egy-két ember tekintget a magasba. Monasztirban nem igen jelent jót, ha az emberek fölpislognak az égboltra: megyek is le nyomban az utcára. Addigra éppen a házam elé érkezik a zene-bona: apró gyerekek, valami negyven vonul iszonyú handabandával az utcán végig. A legtöbbször papirosálarc és kócszakáll, egyiken-másikon valami bolondos köntös. Mennek nagy hejehujjázva és mert az eső esik, némelyik nagy esernyő alá bújik és onnan rikoltoz világgá. Csupa bolgár meg görög gyerek, az apró mohamedánok csak nagy komolyan nézik a menetet a házak aljából. Látszik a vágyódó pillantásukon, hogy szeretnének ott lenni a zsidó seregben, de csak állnak és néha öregesen összedugják pirosfezes fejüket. Eszembe jut, hogy talán bizony farsangvasárnap van, — ortodox kalendárium szerint, — de erről megbizonyosodni nem tudok, mert senkim, akit megkérdezzek, se naptáram, amit megnézzek. De hogy eszembe jutott ez a szó: farsang, megmozdul bennem valami ködös, hirtelen gomolygó érzés és egymásba borulva rohan, anélkül, hogy megfoghatnám. Farsang, bálók, háború, Vigadó, Kárpátok, álarcos bál az Operában, Galícia, Stry, nők járnak le-fel rózsaszínű dominókban, látom a

Bug partját, Budapesten most csönget a villamos, átmenet nélkül: a Rokitnó-mocsarak, Breszt-Litovszk, a Kereskedelmi bálon egyszer ott volt a király, háború, Pozserovác, Kragujevác, Krusevác, Nis, Üsküb, Monastir: össze-vissza apró és irtózatosan nagy dolgok, jönnek rohanvást, mint a vízió, azért, mert eszembe jutott ez a szó: farsang és ezzel együtt az is, hogy nem volt mindig így, voltak kedves, meleg dolgok, amelyek akkor fontosak és nagyok voltak, ma elmállottak, mint a megázott leheletfátyol. Annyira benne élünk az új légkörben és az új keretben, hogy nekem nem is jut mindennap az eszembe Budapest, csak olykor kezd muzsikálni az elmúlt világ, amikor ilyen szó ötlük az agyamba: farsang.

Kicsit megszédített ez a rohanó visszaemlékezés és földre szegzett pillantással indultam tovább. Szelíd hang üti meg a fületem:

— Effendim!...

Fölnézek, a kőfalnak támaszkodva ott áll egyik frissen szerzett ismerősöm, a fekete seik. Idős ember, de azért erős, vállas alakja egyenes. Tiszta arab típus, a nagyapja még arab volt, ő maga már monasztiri török, seikje egy üvöltő dervis szektának, a neve és teljes címe: Seh Esrebkenzi effendi. Amikor ránézek, a homlokához és a szívéhez érteti a kezét és csöndesen mondja:

— Most otthon jártál, effendi.

Én tudok tíz bolgár szót és nyolc törököt; ő tud tizenöt francia kifejezést és három németet. Ennyi tudománnyal többször félórát el-elbeszélgettünk, olyanformán, hogy ő beszélt, én meg próbáltam összerakni, hogy mit mond. Most nincs beszédes kedvében, — az utcán nem is lehet úgy, ahogy mi szoktunk, hadonászva. Csak ennyit mond:

— Te holnap elmégy innen. Gyere be később szerény lakomba, ha kedved tartja.

— Bemehetek most is, effendi...

Előrement a sáros udvaron, amelyiken nagy katonai teherautók álltak és bőrkabátos német soffőrök pipáztak. A hatalmas udvarban több épület, a seik egyenesen a legnagyobb felé fordult.

— Teke, — mondta és a mellére bökött. Teke a dervisek imaháza, megértettem tehát, hogy a templomát akarja megmutatni. Kis pitvaron keresztül nagyobb szobába léptünk. Szép, világos, barátságos szoba volt, köröskörülfutó pamlaggal. Se oltármélyedés, se más egyéb nem jelezte, hogy templomban vagyok, csak a falakon a török fölírású táblácskák. A seik fölmutatott egy primitíven festett képre, amelyiken oroszlán volt a főalak (a többit bizony nem ismertem föl) és a festést jelezve mondotta:

— Enver bey ...

Bólintottam; igenis, értem, Enver bey festette ezt a képet, amikor még nem volt a török birodalom leghatalmasabb embere, a szultán veje, csak egyszerű kapitány Monasztirban.

— Enver bey dervis... — és ismét a mellére tette a kezét.

— Igen, efiendi, tudom ... Baba Enver ... Enver apja dervis volt, tagja a ti rendeteknek, a Rouffay-sektának. Mondta egy dervis a másik tekéből, aki valamikor török tűzértiszt volt, Enver bajtársa, most üvöltve dicséri Allah-t és hosszú, rozsdás tüket szúrat az arcába. Tudom, hogy Enver bey nővére nagy szegénységben most is itt él Monasztirban. Tudom, hogy innen származik Halil bey is, a nővérenek a sírját láttam a másik tekében. Szép türbé, arányszám törött liliom ékesíti.

Bólintott, azután sóhajtott.

— Gyere ...

Elvitt a ház túlsó végébe és ott nagy kulccsal kinyitott egy nehéz vasajtó. Kis, sötét fülkébe léptünk, amelyik csak magasan vágott, erős rácsú ablakon kapott némi világosságot. Körülnéztem: olyan kínzókamrában voltam, aminőket Torquemada ide-

jéből festenek. A kormos falak mind tele a legválogatottabb szerszámokkal, szűrő, vágó, szorító eszközzel. Régi török csatabárd, buzogány, szöges korbács, kétélű handzsár, láncok, kampók, tük, szögek vegyest. A seik egy kétélű, illetőleg kétfejű csatabárdról levette a bőrvédőt: olyan éles volt, mint a borotva:

— Allah... — mondta a seik és fölmutatott az égre.

Intettem, hogy értem, de azt már nem mondtam neki: furcsa gusztus így dicsérni az Urat. Vagdal titeket más mindenki, mi a csudának vagdaljátok még ti is magatokat?

A fülke közepén zöld posztóval letakart koporsó állt. A seik kicsit fölemelte a leplet és láthatóvá lett egy turbán. A koporsóban kétszáz év óta pihen egy szent ember, aki míg élt, szintén Rouffay-dervis volt. Megköszöntem neki szépen, hogy ezt is megmutogatta, nagyon érdekes volt. Azzal kezelni akartam vele, hogy mennék. Nem fogadta el a kezemet, hanem intett, hogy térjek vissza vele a tekébe. Ott fölkiporodott a pamlagra, elővett égy nagy könyvet, maga elé rakott kalamárist, lúdtollat, azután föladata a kérdést:

— Hogy hívnak, effendi?... De csak a keresztnevedet, mondd.

— Felelem neki: Dezső, háromszor is utánam mondja nagy gondolkozva, de olyan tisztán, ahogy csak török tud kimondani magyar nevet. Az anyám nevét is meg kell mondanom, azután a seik elkezd sebesen jeleket róni a nagy könyvbe. Gondolom, számolt. Később elővett egy darab papirozt, határozott tollvonásokkal kilenc mezőre osztotta és nyolc mezőt teleirt titkos török jegyekkel. Hogy mit irt, nem mondta, csak a középső mezőre jegyezte meg:

— Ez Allahé... — Azután hangosan mondta, mialatt a betűket róttá: Allah, Michal, Gabriel, Israphin, Ariel...

Az egész alá jeleket rajzolt: ez a hetedik ég...

Óvatosan és gondosan háromszögletűre összerakta a papírost és átadta.

— Jó ember vagy, nesze ez a kabala. Az eredeti rendszer az égből hullott alá, annak az alapján tudom kiszámítani a te szerencse-igédet. Ha a karon hordod, erős leszel, ha a szíveden, bátor...

Járj szerencsével...

— Evet, effendi... köszönöm ...

Nem kísért ki: ott maradt a kereveten és gondolkodva nézett a nagy könyvbe, amelyik a térdén feküdt. Istenem, a sofförök az udvaron énekelve tisztogatták a kocsikat és a fejünk fölött csillogó fehérén egyik hazatérő repülőgépünk húzott el vidám kattogással...

AZ UTOLSÓ ÜTKÖZET

Elöttem nyomorult hidacska, inkább palló, karfanélküli kezdetleges tákolmány. A barna gerendák alatt a Fekete Drinn hullámai hömpölyögnek sebesen és nagy erővel, mert a folyó nem messze innen, legföljebb kétszáz lépésnyire szakad ki az Ochridatóból. A két parton szegényes és félig elomlott házak: néma tanúi annak az elkeseredett, de utolsó harcnak, amelyet a szerbek saját területükön vívtak. Akkor már tekintetük a havasán idecsillámló albán hegyeket kereste és nemsokára ezek a hegyek csakugyan megteltek a szerb hadsereg kétségbeesetten menekülő maradványával. Az ország határán túl mindig messzebről hallatszott a harci zaj, amig végre teljesen elült: Szerbia a múlté lett...

Bolgár tiszt kísér, aki részt vett ebben az utolsó küzdelemben és lelkesen meséli a harc lefolyását.

— Strugáig előnyomultunk, sőt Struga török negyedét is megszálltuk, amikor megállított a szerbek gyilkos tüze. Nagyobb szerb utóvéd Struga bolgár negyedébe fészkelte be magát, azzal a parancssal, hogy az utolsó emberig kitartson. Előttünk volt az egyetlen út, amelyen az ellenség Albániába szökhetett, tudtuk is, hogy Dibrából és Kicsevóból erre tartanak a menekülő oszlopok, még sem nyomulhattunk előbbre, mert megállított a Fekete Drina. Nézze meg, alig harminc méter széles, de nem lehet

átkelni rajta, csak ezen az egy hídon, erre pedig ember nem léphetett anélkül, hogy három gépfegyver tüzebe ne került volna. Azonfölül égett is a híd...

A főhadnagy elgondolkodva simít végig a homlokán:

— Ha akkor át tudunk rohanni, ma a kezünkben volna az egész szerb hadsereg.

A szerbek — ezt a bolgárok is elismerik — remekül vonultak vissza. Kétségtelenül nagy veszteségeik voltak anyagban, de távolról sem annyi, amennyi fejvesztett menekülés esetén lett volna. Utóvédekük kitartóan harcoltak, különösen a bolgárok ellen és lehetővé tették a vert sereg elvonulását. Strugánál a terep is a segítségükre volt. A folyó mindkét partja annyira mocsaras, hogy nem lehet megközelíteni. A támadó fél csak a hídon át nyomulhat előre, a híd megvívására azonban szintén nincsen elegendő hely. Néhány kilométeres gyalogsági vonal fejlődhetik csak föl, a tüzérség pedig alig léphet akcióba. A bolgárok mindössze egy ágyút tudtak a hidra irányítani, amelyik nem tudta állásaikból kiverni a szerbeket. A szerbek is csak egy ágyút szegeztek a híd ellen, de három gépfegyverük, amelyeket ügyesen házakban, helyeztek el, teljesen tűz alatt tartotta az átjárót.

Passinov ezredes, bolgár dandárparancsnok támadta a Drina-hídat, aránylag kis erővel. (Érdekes, hogy Passinov ezredes kezdte meg a harcot a szerbek ellen és ugyancsak ő vívta velük az utolsó tusát Strugánál.) Néhány kilométernyire a hídtól két zászlóaljat vonultatott föl a dandárparancsnok, azzal a célzattal, hogy az ellenséget ezzel a színleges támadással félrevezesse. A szerbek tényleg ott várván a támadást, meglehetősen erős küldtek a veszélyeztetettnek gondolt helyre. Erre az 50-ik ezred megkapta a parancsot az előnyomulásra. A támadó parancs szerint délelőtt féltíz órakor a gyalogság, a tüzérség és a gépfegyver osztagok, miután előző-

leg az előkészítés megtörtént, öt percig a leghevesebb tüzet ontják a túlparton álló ellenségre, öt perc múlva a tüzet hirtelen be kell szüntetni s ekkor a hidászok, akik a megfelelő anyaggal készen állnak, előrohannak és annyi homokzsákot meg gerendát dobnak az égő hidra, amennyit nagyobb veszteség nélkül tudnak. Újabb ötperces tűz következik és ez így ismétlődik mindaddig, amíg a híd használhatóvá lesz.

Az első ötperces tűzre a szerbek behúzódtak a házakba, de amikor a hidászok elősiettek, csak úgy zuhogott a gyalogsági lövedék a hidra. Kisebb bolgár csoportok megkísérelték, hogy az égő hidon át hatoljanak, de csak pár lépést tehettek, véresen buktak a tovasiető hullámokba. Újabb emberek rohantak elő és a körmeikkel kapaszkodva a fába, a híd alatt próbáltak átjutni. A szerb géppuska ezeket is a folyóba söpörte. A bolgár gyalogságot akkor már alig lehetett tartani. A bajtársak halála, amelynek olyan közlő volt szemtanú, a leggyilkosabb haraggal töltötte el a csapatokat, szinte követelve üvöltötték vissza a tisztjeikre:

— Na nos! Késre!

A parancsnokok azonban nem akarták a biztos megsemmisülésnek kitenni a csapatokat és újabb tüzet rendeltek. Újra előretörték az utászok és újabb deszkákat dobtak a hidra. A szerbek újra megakadályozták a munkát. Ekkor egy ház mögül előreszökött egy Bajev nevű tiszt és a pallótlán pillérekre ugrálva iparkodott át a túlsó partra. Ezt látva a legközelebb fekvő század, az öldöklő géppuskatűz ellenére fölugrott a fedezékből és követte a csodálatosképpen sértetlenül előrenyomuló tisztet. A szerbek, akiket Bajev hősiessége néhány pillanatra meglepett, most minden rendelkezésükre álló eszközzel lötték a hidat. A néhány pillanatnyi tétovázás azonban elegendő volt, hogy kevés számú katona átjusson. Ezek rávetették magukat az egyik szerb

géppuskaosztagra és levágták az egész legénységet. Ezalatt vért szomjazva és bosszút lihegve odaát termettek a többiek is és kezdődött olyan véres utcai harc, amilyen kevés volt a szerbek elleni háborúban. A szerbek folyton tüzelve vonultak vissza az albán hegyek felé, a bolgárok dőfésre tartott szurronnyal rohantak feléjük. Akit elérhettek, azt ledöfték: fogoly ez után a harc után nem maradt a kezükön. A szerbek utóbb már eldobták a fegyvert és rimánkodva kiáltották a bolgárok felé:

— Ne bánts, én macedón vagyok... Bolgár, mint te... — hiába volt a csel, a bolgárok nem hallgatták semmiféle könyörgő szóra. Mire vége volt a tusának, a főutca két oldalán tömött véres sorban heverték a halottak, akik hősiesen meghaltak a társaikért. Struga bolgár kézre jutott, de a menekülő szerb sereg akkorra már elérte, át is lépte az albán határt és oda már nem lehetett követni őket.

A harc elmúltával százalmas külsejű, teljesen kiéhezett alakok bújtak elő mindenfelől. Házakból, pincékből bújtak ki és az országútról vándoroltak be a városba. Magyar és osztrák hadifoglyok voltak a nyomorult emberek, akiket eddig cipeltek magukkal a szerbeké. A legtöbbje alig tudott a lábán állni és szédülve nyögte:

— Kenyeret...

A bolgárok azonnal gondoskodtak élelemről, de sokon, sajnos, már nem lehetett segíteni. Ott haltak meg a legszélső sávján a meghódítóit földnek, mint az utolsó harc fegyvertelenül elvérzett hősei...

AZ OCHRIDA-TÓ PARTJÁN

Más országban ha feküdnék, a természet szépségéből már régen aranyat csapoltak volna élelmes emberek. A tavat környező hegyeken pazar szállodák várnák a pihenésre szorulókat és a vizén mint nagy, fehér madarak úsznának a napfényben villogó vitorlák. Így kopár és üres a tó partja: egy-két városka és halászfalucska nézegeti magát a smaragdos vizben, néhány fehér klostrom int messziről, a hegyekről pedig néma omladékok bámulnak le közömbösen. A szinte beláthatatlan víztükör is elhagyott, se gőzhajó, se csónak nem jár rajta: a vadkacsák és a bűvárok százai zavartalanul himbálózhatnak a vizén.

Ochrida, a város, kedvesen fekszik a tó partján, nagyobbbrészt a hegyekre kúszva. Bármerre jártam Macedóniában, a bolgárok mindenütt mohón tudakolták:

— Volt már Ochridában?

Ragyogó arccal és boldog mosollyal beszéltek erről a városkáról és lehetetlen volt észre nem vennem, mily gyöngéd szeretettel csüggnek Ochridán. Egyizben Bojadjev tábornokkal, a bolgárok! egyik kiváló hadvezérével beszélgettem, ő Ochridát így jelölte meg:

— A bolgárok Jeruzsálemé.

A nagy lelkesedése érthető: Ochrida nagy bolgár cárok székhelye volt és szülővárosa az önálló bolgár egyháznak. Itt uralkodott Sámuel cár és itt tanított Kelemen, a később szentté avatott első szláv püspök, Cyrill és Method méltó tanítványa. Ochrida a bolgárok számára a nemzet aranybölcsője, a nagy világnak tárháza nagyszerű emlékeknek, amelyek a Krisztus előtti, a római és a görög időké varázsolják közelebb.

A mai Ochrida nem nagyon vigasztaló látvány: szegény, piszkos és karakternélküli. Kikötője, ami színessé, mozgalmassá tenné a víz partját, nincs: fia dereglye se himbálózik a part közelében. A vízmenti első sor ház a gazdagabb török urak hajlékaiból telik ki, a legtöbbje most lakatlan, mert a vagyonosabb törökök még a balkáni háború alatt elmenekültek a győzelmes szerbek elől. Hogy milyen bölcsen cselekedtek a megfontolt mozlimek, bizonyítja az ittmaradtak példája, akik még most is a rövid szerb uralmat nyögik: mindenükből kifosztották őket az új urak. Kivált a szerb tiszték remekeltek a rablásban: tömördek értékes fegyver, sok drága hímzés és régi szőnyeg cserélt így gazdát. Följebb a hegynek szegény emberek laknak. Van itt mindenféle nemzetség, bolgár, macedón, albán, török, görög és cigány: egyik se igen tudja, hogy hova tartozónak vallja magát. Sokféle úr fordult meg itt Nagy Sándor óta, ki kevesebb, ki hosszabb ideig uralkodott, a nép meg ezalatt óvatosságot tanult, mert azt tapasztalta, hogy minden új gazda vágott rajta egyet. Egyáltalában: minden szabadságmozgalom ellenére nem tudom hinni, hogy ez a nép egyébbel törődjék, mint a keservesen megszerezhető mindennapi kenyérrel. A mozgalmakat ezen a minden néptől lakott földön egyesek csinálják, talán egészen más szándékkal és a szép, hangzatos jel-szavakat harsogva dobálják az elcsigázott, csendes emberek közé; valahol messze könnyen lelkes moz-

galomnak jelentkezik az ilyesmi. Teljes rend és megelégedettség évszázadok múlva sem lesz, bárki uralkodjék Macedóniában. Ha keresztény ember lesz, a törökök és a mohamedán albánok fogják visszasírni a szultánok uralmát, ha mohamedán uralkodója lesz az országnak, a görög, a bolgár és a keresztény albán fog elégedetlenkedni. Amikor szerb volt a király, a bolgár és görög morgott, most hogy bolgár, aligha örvend neki a többi. De azért csak úgy meglesznek egymással, ahogy megvoltak eddig.

Vezetőben most nincs hiány Ochridában: a bolgár tisztek egymással versengve visznek erre-arra és mutogatják a múlt emlékeit. A legérdekesebb talán az Aja Szófia-templom, amelyik a hetedik században épült, egyszerre a konstantinápolyi és a szófia-i hasonló nevű templomokkal. Pazar istenháza lehetett, tele festménnyel és faragott márvánnyal: még most is sok mutatkozik a régi pompából. Érdekes a bizánci stílus kápolna, amelyikben Szent Kelemen hamvai nyugsznak és amelyik most a szent nevét viseli. Kelemen püspök nem ebben imádkozott és tanított. Ezt a tömör, vörös téglapületecskét a görögök emelték és bizonyosan nem Kelemen püspöknek szánták, aki heves csatában állt a görög patriarkátussal, az imákat szláv nyelvre fordította és szlávul prédikált. Kelemen püspök a szemközti lévő hegyen épített templomot híveinek. Abban állt gyönyörű, csonttal berakott püspöki széke, ugyanilyen művű imádságospolca és mikor meghalt, abban helyezték el a koporsóját. A régi kápolna teljesen elomlott, ugyanazon a helyen emeltek másikat. Ezt a törökök átalakították, mosévá (a szerbek meg ebből a moséból csináltak tornatermet), de a hívek már előbb kimentették a kápolnából a szószéket és az imádságos polcot, sőt nagy titokban elvitték a szentet rejtő koporsót is. Abban a kápolnában, amelyikben most pihen Kelemen püspök, a törökök nem háborgatták a keresztényeket, mert

erről a templomocskáról azt híresztelték, hogy bajt hoz arra, aki tiszteletlen kézzel nyúl hozzá.

A római időket fürdők maradványai hirdetik, a török uralmat két várrom. A városon uralkodó halmon állnak a töredezett falak, amelyeken belül a hatalmas szultán helytartói éltek egykor. Egy-egy szép kapuív épen bontakozik ki az omladékból és megállásra készíti az embert. Más értékes török emlékre nem bukkantam, mert a törökök sohasem helyeztek nagy súlyt Ochridára. Csak vallási szempontból van némi jelentősége, így is csak kisebb kör számára: itt él ugyanis a halveti-dervisek nagy seikje. A halveti-dervisek táncolva dicsérik Allahot. Voltam a tekéjükben, amelyik nagyobb és gazdagabb azoknál a zárdáknál, amelyeket eddig láttam. Öreg, fogatlan dervis fogadott és miután lekényszerített a földön fekvő szőnyegre, nekilátott a kávéfőzésnek.

— Cukrunk most nincs, mert a népek háborúskodnak, de a kávé így is jó...

Kávézás után föl vitt az emeletre és megmuto-gatta a szobákat, amelyekben minden szegény fekhelyet kaphat, aki a teke kapuján kopogtat. Étel is jár minden szegény embernek, aki éhesen jön a dervisekhez. Négy jobbmódú család küldi az eleséget, ugyanez a négy család táplálja az öreg dervist is, aki nem dolgozik, csak a templomot és a szegényeket gondozza.

Mondom neki:

— Hallod-e te, dervis, én csodálom, hogy ilyen előnyös föltételek mellett nem lakik nálatok a világ fele.

Csöndesen ingatja a fejét és feleli lassan, mosolyogva:

— A szegény, ha pihent és evett, nem szegény többé...

Értem: ez filozófia és éppen nem tartós marasztalás és valószínű, hogy akinek nincsen érzéke

a filozófia iránt, azt egyszerűen kidobják. Ámbátor a töröknél nincsen szükség szigorú rendszabályra: amikor a tekében jártam, mindössze három ember kuporgott a földön, ezek közül kettőt már másnap kint láttam, amint nehéz zúzóval törték a kávé a kávékereskedő boltja előtt. Olyan kevésből élnek ezek az emberek, hogy azt nem érdemes ajándékba kapni.

... Az Ochrida-tó csillogó tükrétől most búcsúzik a nap. Az utolsó aranysávok tarkázzák a vizet, amelyen így estefelé könnyű szél szántogat végig. A parton, szép fehér ház előtt vállas katona néz el a tó fölött. A fejét büszkén magasra szegi, a mellét kifeszíti: boldog elmerülésben áll és néz a távolba. A férfi Bojadjev tábornok, aki sok-sok év után hazajött fõlszabadult szülõvárosába és újra megkereste azt a helyet, ahonnan mint gyermek világgá indult...

ÜRES KLASTROMOK . . .

A legkisebb hullám, a legcsekélyebb fodor nélkül fekszik előttem a nagy víztükör. Olyan most az Ochrida-tó, mint forró nyári délutánonként a Balaton: mozdulatlan, élettelen, csak a nagyritkán fölvetődő halak után támad gyorsan elmúló gyűrű. A nap melegen tűz le a smaragdzöld vízre, amelyik tiszta és átlátszó, mint a hegyítő vize. Köröskörül havasfejű hegyek bámulnak le: macedón hegyek, albán hegyek, sőt jó messziről görög hegyek látszanak ide. A hegyoldalak szürkésfeketék vagy rozsdavörösek, a tetőkön meg magosán fekszik a hó. A szürkésfekete és rozsdavörös alpból fehéren, a napfényben villogóan emelkednek ki a klastromok falai: velünk szemben Sveti Bogorodica, balkézt a görög határ felé, Sveti Naum, Ochrida és Struga közt Sveti Rasmus és Sveti Spas, meg egy csomó másik. Úgy látszik a kalugyerek kedvelték ezt a csendes vidéket, hogy előszeretettel a tó partjára építették klastromaikat. Sok apró, fehér templom is áll a tó partján és karcsú tornyát nézegeti a vízben. Némelyik kicsiny halászfaluhoz tartozik, amelyik barnán, alig észrevehetően simul a tóhoz, mások csak úgy árván állnak, ki tudja, minek az emlékére, ki tudja, kinek a tiszteletére. Állnak egyedül, magukra hagyva, de azért este megkondul bennük a harang és a mindenfelül szálldosó harangszó a nagy víztükör fölött összeölelkezik és úgy emelkedik a magasba.

Három legény hajtja egykedvűen az ormótlan halászcsonakot, amelyik átvisz a túlsó partra. Három órai lassú evezéssel odaát leszünk a Sveti Bogorodica-zárdában. Valamirevaló gőzhajó megfutná rövid óra alatt, de a lomha jármű alig mozdul. Nem is láttam még ilyen formájú csonakot. Durván ácsolt, öblös, az orra olyan magas, mint a gondoláé, kívül az oldalán két vaskos oszlop vonul, hogy ez is szélesebbé, nehézkesebbé tegye. Úgy gondolom, hogy errefelé igen nagy és hirtelen jövő viharok szoktak járni, ezek ellen védekeznek ilyenformán a halászok. Vihar dolgában is a Balatonhoz hasonlít ez a pompás víz, de meg halbőségben is. Rendkívül sok pisztráng van benne, azután ponty és angolna. Persze, alig halásznak az emberek, de van is annyi hal, hogy a pari közelében, a napsütésben csak úgy nyüzsög.

A Sveti Bogorodica lassan nő, bontakozik. Most már meg lehet különböztetni, hogy az előttünk szikrázó fehér folt tulajdonképpen három fehér foltból áll: kettő klastrom, a harmadik takaros kápolna, közvetlenül a víz partján. Ahogy még közelebb érünk, fekete pont látszik a sárga fövényen, amelyikről jó távcső segítségével meg lehet állapítani, hogy ember. A halászok távcső nélkül is fölismerik.

— A pópa... — mondja a halászgazda, akivel a csonakot kellett megalkudni. Már én is látom: talpig feketébe öltözött alak, az egyik kezét ernyősen tartja a szeme fölött és a csonakot kémleli. Mozdulatlanul vizsgálódik a napsütötte homokon: nyilván régen látott, nagy dolog neki a csonak, amelyik idegent hoz.

— Ha már bizonyos lesz, hogy a klastrom felé igyekszünk, harangoztatni fog, — szólal meg újra a halászgazda és a sapkájával int a part felé. Néhány perc múlva még egy fekete alak jelenik meg a parton és kis ideig merően néz felénk. Azután megindul a hegyoldalnak. A csonakról most már pontosan

lehet látni: néhány lépcsőn megy fölfelé, azután kicsit a kövön kapaszkodik. Durván rótt harangláb áll az egyik kiugró sziklán: oda igyekszik az ember. A következő pillanatban megszólal a kis harang és csengő szóval üdvözli a lassan közeledő csónakot. A tiszta, napsugaras levegőben kedvesen, barátságosan kondul felénk az istenhozott, a hegyek most már egészen közlről intenek és a csöndes part a fehér kápolnával olyan meghittten hívogat. Béke, teljes béke honol ezen a félreeső tájon — ha a távoli, nagyon tompa dörrenésre nem vet az ember ügyet. Ha igen, úgy bajosabb békére gondolni, mert ezek az elmosódott dörrenések az Elbasszánnál dolgozó öreg ágyúk hangjai.

A halászgazda is éppen Elbassanról beszélget és a kezével mutatja az odavezető utat, amelyik előttünk húz el a hegy tetején.

— Amikor Strugát nagyon szorongatták a bolgárok, erről jött a két elbassáni szerb ezred — magyarázza — de már későn jöttek, szaladhattak visszafelé.

A halászgazda állítása teljesen egyezik a valósággal: Paschinow ezredes, a strugai hős beszélt nekem, amikor apróra elmondta Struga bevételét, hogy a szerbek két elbasszáni ezredet vetettek ellene, de szerencsére későn. Arra a kérdésemre, hogyan kerültek a szerb ezredek Elbasszádba, látzólag csodálkozva felelte:

— Ott voltak garnizonban.

Lassan kisült a nem nagyon tudott dolog, hogy a szerbek 1914 április havában, röviddel Wied herceg távozása után, nagy titokban megszálltak egy darabot Albániából. Megszállták Elbasszánt és az odafelé vezető úton néhány falut, Kukust, Brestat és még egy pár apróbbat. Zeneszóval és nagy katonai parádéval vonultak be Albániába és ezt a tényt mindenfelé emléktáblákkal jelölték meg. Kukus

mellett sziklába illesztett tábla örökíti meg a nevezetes napot, amelyen „a szerb hősök beléptek Albániába”. Hogy mennyire örvendtek ott a dicső föl-szabadítónak, bizonyítja, hogy a falvak népe mind elmenekült a szerb „hősök” elől. Az emberek mindenüket cserben hagyva szaladtak a hegyekbe és reszketve húzódtak meg a barlangokban és víz-mosásokban. A Spatt-hegység minden zeg-zuga megtelt nyomorgó emberekkel, akik itt koplaltak és fáz-tak, amíg a szerbek teljesen kirabolták falvaikat. Két hónapig bujdosott a lakosság, mire a szerbek albánokat nyertek meg az ügyüknek és ezeket kiküldték a hegyek közé, hogy csalogassák be az embereket. Ezek közül Shaban effendi Blossmi, a legtekintélyesebb albánok egyike, eredményt ért el, mert biztatására, hogy a szerbek nem fogják bántani a lakosságot, az emberek visszatértek a falvakba. A szerbek a közigazgatást úgy szervezték, hogy minden falu számára előljárót jelöltek meg a tekintélyesebb albánok közül, e mellé azután pizsárt, írno-kot ültettek. Ez a pizsár minden esetben szerb volt és az írnokságon kívül kémkedéssel foglalkozott, ő volt a tulajdonképpeni feje a falunak, őt kellett megvesztegetni és ha nem úgy mentek a dolgok, ahogy ő akarta, egyszerűen bevádolta az albán előljárót. A szerb garázdálkodásnak az lett az eredménye, hogy a vagyonosabb albánok végleg elköltöztek Elbasszán környékéről, ahol a szerbek voltak az urak. A szerbek állandóan nagy garnizont tartottak Elbasszánban és nagyon hangosak voltak máskülönben is. Két pihent ezredük feküdt a városban a háború alatt is és ezeket nem merték onnan kivonni. Csak amikor Strugánál az a veszedelem fenyegette a szerb hadserget, hogy a bolgárok elvágják a visszavonulás útját Albániába, akkor dobták a harctérre a két jó ezredet. Most takarodtak csak ki a szerbek Elbasszánból február 11-én. Futva mentek el a csendesen megszállott területről, vissza

hagyván emlékműveiket és öndicsőítő műmárvány-tábláikat.

A csónak lassan partot ér, az idomtalan alkotmány halk súrolással fölcúszik a fővényre. A fekete pápa hajlongva nyújtja a kezét és invitál, hogy nézzük meg a birodalmát. A kolostorból nagyon öreg ember lép ki és szilárd léptekkel jön felénk. Kalugyer Seraphim — ahogy magát nevezi. Seraphim testvér nyolcvanhat éves és ebből hatvanhét évet töltött eddig a kolostorban. Ha isten élni engedi, a maradék időt is itt éli le. Friss, izmos öreg ember, később, amikor elmentem a kolostorhoz közelfekvő sziklatemplomba, Seraphim testvér vidáman koccogott mellettem és még le-lehajolt, amikor az első ibolyákat fölfedezgette a kövek közt. A Macedóniában látott kolostorok csöppet sem hasonlítanak a mi klastromainkhoz. Se hűvös, tiszta folyosó, ahová apró cellák nyílnak, se refektórium, ahol jó borok fogyasztódnak és az adomának is van keleté: ezek a klastromok egészen más berendezésűek. Nagyobacska házak, amelyekben jó időben nyolc-tíz kalugyer élt együtt. Most az összes zárdák üresek. Sveti Petkában nincs kalugyer, fia se. Sveti Brogodicában van egy, Sveti Naumban kettő, így tovább. Oka pedig ennek a jelenségnek, hogy a jámbor barátok csak addig voltak hívseges szolgái az Urnak — amíg kifizetődött. Amíg jó földecskék tartoztak a monasztirhoz és a parasztocksák buzgón megmunkálták a barátok földjét. Amíg évenként többször jöttek búcsúsok (minden monasztirnak van valami specialitása, amiért bizonyos napokon meg kell látogatni), amíg esténként kövér nyájak tértek haza a zárda istállóiba. De amióta a szerbek elkobozták a zárdához tartozó földeket (és a bulgárok nem mutatnak hajlandóságot a visszaadásra) a kalugyerek is más, zsírosabb kenyér után láttak. Csak a nyolcvanhatesztendős Seraphim maradt meg, mondván, hogy annyi mindig akad majd a ház körül, amivel jól-

lakhatik. A többi kolostor ugyanilyen állapotban tengődik. A legtöbbször csak a pópa meg a harangozó maradt meg. Esténként azért megszólalnak a harangocskák és a világos hangú csöngetyúk. A hangjuk ércesen száll el a tó fölött, épp úgy dicsérve az Urat, mint azelőtt. Elvégre ez a fontos, mert az Urnak a harang szelíd szava tetszik, nem pedig a kalugyer...

AKIK A POKOLBÓL SZABADULTAK.. .

Jönnek, még mindig jönnek a halásápadt, tán-torgó alakok, ijedten meredt szemekkel, mint akik a nagy semmibe láttak már: jönnek a lerongyolt, félig élő magyar és osztrák katonák. A pokolból suhannak vissza ezek az árnyak, a pokolnál száz-szor borzalmasabb helyről: a szerb hadifogságból. Irtózatos, amit szenvedtek, iszonyú, amit beszélnek, noha bizonyos, hogy tompa agyuk a felét sem tudja visszaadni annak, amit befogadott s remegő ajkuk színtelenül vázolja szenvedéseiket. Monasztirban nyugalom és táplálék várja a szerencsétleneket: a hadvezetőség kórházzal összekötött gyűjtőhelyet rendezett be, ahol ezek a visszaszököttek fölülülhetnek. Amikor azután talpra álltak, teljesen fölszerelik őket és visszaküldik az ország belsejébe, egyelőre könnyebb szolgálatra. Sok-sok embert ápoltak a monasztiri gyűjtőhelyen, mert a legtöbb ezen a vidéken tudott megszökni a szerbek kezéből. Valonából, Elbasszánból, de legtöbben Strugából és az albán hegyekből vergődtek idáig és itt leroskadtak. Az üdülőhelyen mindenki leírta a szenvedéseit: az egyszerűen egyberótt írásokat csak ökölbesorított kézzel és fogcsikorgatva lehet olvasni. Valamennyiből kitetszik, hogy a szerbek a legkegyetlenebbül kínozták, verték a szerencsétlen hadifoglyokat, be-

tegségükben nem gondozták, dolgoztatták, koplaltatták, gyilkolták őket, különösen a magyarokat. Mihelyt megtudták, hogy magyar, mindjárt megtízszerezték a szenvedéseket. Az is kitűnik ezekből az írásokból, hogy az egyszerű szerb katona még a legtisztességesebben viselkedett, cudarul bántak az embereinkkel a ficsúr szerb tisztek, azután mindenféle gazember katonai beamter népség, aki hátul tolvajkodott a magazinok tövében, végül azok, akik csak rövidebb idő óta állottak a szerb hadsereg szolgálatában és véreinknek különleges kínzásával érdemeket akartak szerezni. Kivonatosan idejegyzek néhányat ezekből az írásokból, még a stíluson sem változtatok.

Foriz József, közkatona a 34-ik gy.-e.-ben: Hadifogságba jutottam 1914 december 11-én. A lábam meg volt fagyva, hát nem bírtam menni és megfogtak a szerbek négyünket. Amikor megfogtak, hát azt kérdezték, hogy mik vagyunk. Mink mondtuk, hogy magyarok vagyunk, hát akkor elkezdtek borzasztóan verni és azt mondták, hogy adjuk oda a pénzt, ami van nálunk. Mink nem akartuk odaadni, hát ütöttek bennünket, oszt egy szerb lefogott, a másik meg elvette a pénzt. Én tőlem elvettek ötven koronát és elvették a ruhát is tőlünk, oszt úgy hajtottak meztelen bennünket vissza Valjevóba. Éhenszomjan mentünk, amikor oszt odaértünk, kaptunk kenyeret, de csak nyolc ember egy kenyeret. Másnap kergettek dolgozni bennünket mezítláb a hóba. Egész nap dolgoztunk, de nem adtak enni mást, csak egy negyed kenyeret, ez így ment három hétig, mindig nappal dolgoztunk, éjjel meg az udvaron aludtunk a hóban-sárban. Ahogy aztán küldtek dolgozni, hát azt mondtam, hogy nem bírok, mert beteg vagyok, el volt fagyva a lábam, arra azt mondták a tiszturak, döggölj meg, úgyis van Ferenc Józsefnek sok katonája. Igen beteg lettem, mondtam, hogy nem bírok dolgozni, hát elkezdtek ütni, de én nem keltem

föl, mert már nem bírtam, akkor elvittek egy barakkba, ott feküdtem tifusz betegségben öt hónapig, de nem nézett ránk senki sem, az orvos soha sem jött hozzánk, nem adtak enni, csak egy kis kenyeret, egyebet semmit. Öt hónapig feküdtem így, amikor aztán jobban lettem, június elsején elvittek dolgozni, de nem fizettek semmit. Amikor újra megkezdődött a háború, mindig hajtottak a szerbek visszafelé, oszt nem adtak enni semmit. Nyers kukoricát ettünk, meg káposztatorzsát és tököt. A döglött lovak húsát is megettük, így éltünk mink Szerbiában, oszt hajtottak minket a hidegben, a hó meg esett, nekünk meg nem volt bakkancs a lábunkon. Sok ember megfagyott az utón, ahogy jöttünk, én is harminc nap gyöttem mezítláb a hóba. Strugába elbújtam a szerbektől a szénába és megvártam, amíg a bulgárok bevették a várost.

Peszmet János, közlegény a 38-ik gy.-e.-ben: Sabácnál estem fogságba és ott elvették tőlem a pénzem, a lábamról a cipőt, köpenyt, fehérruhát és majdnem meztelen elkezdtek kísérni Valjevóba. Ottan a szerb parancsnok eleibe mentem és attól kértem vissza legalább a köpönyegemet. Ez a szerb parancsnok rögtön tíz erős botot méretett rám, aztán elkísértek Nisbe, onnan két nap múlva hajtottak Kragujevádra, ott földet kellett ásni, innen elvittek Negotinba, ottan egész nyáron hordtuk a lisztet a hajókról, úgy nappal, mint éjjel, onnan elhajtottak Arangyelovára deckungot ásni, onnan hajtottak éjjel-nappal, étlen-szomjan Albániába, egész Elbasszániig, ott elbújtam és megvártam a bulgárokat.

Onkó Mihály, közlegény a 12-ik honvéd gy.-e.-ben: ... Megsebesültem és jöttek a szerbek és lehúzták a lábbelimet. Mezítláb elszállítottak Kragujevádba, ott voltam kórházban négy hónapig. Még ki sem gyógyultam, kihajtottak a kórházból és kint újra megbetegedtem, de így betegen dolgozni muszáj volt a tölténygyárban és ez így ment októberig. Akkor

megkezdtem a Szerbiából Itáliába való vándorlást, melyet éhen-szomjan végeztem, mezítláb voltam, ütöttek-verték, kenyeret alig adtak. Félkiló kenyeret adtak hét-tíz napra. December 15-én éjjel a szerb és a talján őrség közt a vizén átszöktem és Beráton át Monasztirba mentem.

Combál Imre, káplár a 12-ik gy.-e.-ben: Amikor elfogtak a szerb huszárok és megtudták, hogy magyar vagyok, minden oldalról a koponyámnak nyomták a fegyverüket és agyon akartak löni. Egy idősebb szerb őrmester szabadított ki rettenetes helyzetemből. Azután levetkőztettek a szó szoros értelmében és mivel a pénzemet nem voltam hajlandó szép szerével átadni, nekem estek és alaposan elverték. A fejemből több helyen folyt a vér, a karom kék-zöld volt az ütésektől és úgy kísértek mezítláb a kommandóra térdig érő vizén át. December 11-én délután értünk Nisbe és 13-án kaptunk egy fél kenyeret, de közbe már sok ember nem tudott menni az éhségtől. Január 4-én összeszedtek negyven altisztet, persze mind magyart és elküldtek minket harctérről érkezett rossz és rühes lovakat ápolni, közbe a csupriai cukorgyárba is jártunk dolgozni, sárba-vízbe, mezítláb egy máriás fizetés nélkül. Közben megérkezett a harctérről a szamarak tömege, én és több társam a szamarakhoz lettünk beosztva és egy igen rossz istállóban lettünk elhelyezve, melynek csak teteje volt. Kaptunk ugyan naponta három darab fát, ami persze kevés volt éjjel-nappal, mert igen hidegek voltak ott és fáztunk. Hiányos-öltözék, rossz ételmezés, éjjelenkénti örködés mezítláb, hűlés, fázás, orvosi vizit semmi, csak hajtsd a magyart és a svábát, mer ők az okai mindennek. Közbe ütlegelték az embert, ha volt rá ok, ha nem. Rettenetes volt a magyar és német sorsa, a mi szerbjeinkből voltak előmunkások és a csehekből, az ember az ő részükről kapta a huszonöt botot, ami rettenetes látvány és fájdalom volt. Mikor a bolgárok jöttek

hajtottak Prizrend felé rettenetesen kevés élelmezéssel, úgy hogy az utón sok-sok ember éhen halt.

Oros Ferenc, közlegény a 29-ik honvéd gy.-e.-ben: ...Október tizenötödikén, amikor újra kezdődött a háború, a szerbek elhajtottak minket és adtak mindenkinek három kenyeret. Ezen a három kenyéren éltünk keserves hús napig. A kenyér hiányában az elhullott lovak húsával csillapítottuk az éhséget, Albániában a házakban kéregetni voltam kénytelen. A bolgárok egy kunyhóban találtak betegen és éhesen, mert ott már három napig feküdtem. Strugába adtak kenyeret és menázsit.

Makaj András, tréncatona: ... A szerb lovaság bekísért a belgrádi lovassági laktanyába, ott tartottak három napig, de enni nem adtak. Harmadnap este azt mondták, hogy készüljünk föl és menjünk vacsorára, de nem kaptunk. Nisben levették a lábamról a bakkancsot és januárban mezítláb jártam. Deckungot ástunk és egész nap ütéssel biztattak. A mi szerbjeink voltak a munkavezetők és a csehek, ők ütöttek-verték bennünket, magyarokat. Szólani nem volt szabad, mert aki szólott, az kapott huszonöt botot. Február 15-én a spítálba kerültem, tifuszba voltam. Tele voltunk féreggel és ottan is a csehek és a szerbek voltak az ápolók és aki egy kis vizet mert kérni, azt össze-vissza rugdosták és verték némelyiket, míg meg nem halt, mert nem volt felelős érte senki...

Huszár János, közlegény a 4-ik honvéd-gy.-e.-ben: Elfogtak december 5-én és munkára vittek Negotinba, a Dunapartra, a hajókikötőbe. Ott dolgoztunk éjjel-nappal, amit az orosz szállított lisztet és muníciót és minden félét, azt átraktuk a vagonba. Amit Románia szállított lisztet és mindenfélét és amit a francia is szállított muníciót, azt mind átraktuk vagonokba és semmi fizetést nem kaptunk, csak erősen hajtottak bennünket és ütöttek bottal. Október 5-én elhoztak bennünket deckungot ásni

és ottan megint úgy kínoztak bennünket, hogy nem adtak csak egy kenyeret egy héten, későbben egy kenyeret két héten, utoljára semmit sem, csak úgy éltünk kis nyers kukoricát, ha találtunk és vadkörtét, vadalmát, utoljára kénytelenek voltunk dögöltött lóhúst enni, olyan éhesek voltunk. Itt már hó volt és lábbelije nem volt senkinek, úgy hajtottak bennünket mezítláb. Nagyon sok ember felbukott a hóban és ott fagyott meg. Egy nagy völgyben elbújtam a kősziklák közé és úgy menekültem meg borzasztó helyzetemből...

Gál Imre, közkatona a 34-ik gyalogezredben: Két golyót kaptam, egyiket a jobb karomba, a másikat a bal combomba. Így találtak meg a szerbek. Amíg Valjevóba visszavittek, igen megkínoztak, kérdezték tőlem, mi vagyok és én mondtam, hogy magyar, akkorra nekem rohantak vagy tizen és ütöttek. A kommandánsok mondták, hogy keressék, hogy mi van nálam, mindent elkoboztak tőlem, mezítelen hagytak. Pénzem, az igaz nem sok volt, csak hatvanöt korona, de azt mind elvették tőlem. Én nem akartam engedni könnyen, akkor nagyon megverték, és amikor sírtam, mint a gyerek, a szerbek utánoztak és mondták, hogy dögölj meg, mert van Ferenc Józsefnek úgyszólván elég katonája. Keservesen beértünk a városba, a kórházba, ott lefektettek a padlóra, ott voltam, enni nagyon kevés járt. Mikor aztán meggyógyultak a sebeim, beléestem a tífuszba, úgy feküdtem eszméletlenül két hónapig. Amikor egy kicsit kijavultam, akkor már kizavartak dolgozni, hogy ha nem bírt az ember menni vagy dolgozni, csehek voltak a kommandánsok, úgy elverték a szegény magyar embereket, hogy igen sok belehalt. Később dolgoztunk Lajkovácon és ha nem bírtuk vinni a százhusz kilós zsákot grízzel, agyba-főbe verték minket. Fizetést nem adtak, lábbelit sem. Október hatodikán megkezdődött, a gefekt, akkor minket foglyokat mind összeszedtek és az ország-

jóknak az egyik széléről átvartak bennünket éhenszomjan, mezítelen Albániába. Bizony én úgy éltem, hogy ahol mentünk köröszkül a városban, koldultam magamnak kenyeret. Úgy ettem hast is, ha találtam az út mellett döglött lovat, akkor sütöttem húst is. Strugán a jó Isten a bulgárok kézire juttatott.

Károly Ferenc, közlegény a 64-ik gy.-e.-ben: Amikor elfogtak, bevettek Valjevóba és útközben kikutatták a zsebeimet. Elvették kilencvenöt koronát, a bakkancsot, a köpenyemet és a pokrócomat. Válj evőből egy falat kenyér nélkül öt napig vittek Kragujevácba. Ott kaptunk félkiló kenyeret és fölültünk a vonatra, mentünk Nisbe. Ott tifusz betegségben feküdtem négy hónapig, azután elvittek dolgozni Gramadára az alagútba. Augusztus 15-én elszöktem a bolgár határszélnek. Szép holdvilágos éjszaka indultam és reggel behúzódtam egy sűrű erdőségbe. Ott feküdtem estig és gyümölcssel éltem. Öt éjjel folyton mentem és hatodik nap kiértem egy szép kaszáló rétre, ahol egy szerb ember kaszált. Ahogy kijöttem az erdőből, mindjárt meglátott és a vállára vette a kaszát és elfutott be a faluba. Én siettem elbújni, mert tudtam, hogy majd keresnek. Elbújtam egy nagy sziklahasadékba; nem sokára jött a község előljárója kutyával és nyolc fegyveres civillel. Kerestek jobbra-balra reggeltől délig, egyszer csak arra jött a kutya, megérzett és addig ugatott, amíg a gazdája odajött a többiekkel. Amikor megtaláltak, megkötöztek, úgy vittek be a község házára, ott rám vertek huszonöt botot és elkísértek vissza Nisbe, ahol nyolcvan botot kaptam, aztán bezártak. A szerbektől nem szenvedtem annyit mint a mi katonáinktól, a szerbektől és csehektől. Bulgáriába akartál szökni — mondták — és ütöttek-verték borzasztóan. Menetközben annyira ki voltam éhezve, hogy döglött lóhúst ettem. Harminc napig gyalogoltam, ez időben négy kiló kenyeret kaptam. Strugán hallottam, hogy közel vannak a bulgárok,

elszöktem amikor a strázsák elaludtak és elbújtam a közeli faluban egy szénapadlason, amíg jöttek a bolgárok. Mindjárt lett dohány, kenyér és minden.

Balog Imre, közlegény a 37-ik gyalogezredben: Amikor elfogtak tíz napig Nisben voltam, ahol erős munkára hajtottak éjjel-nappal, nehéz zsákokat kellett cipelnem az állomáson. Húsvét másod napján tifuszba estem és kórházban voltam április végéig. Onnan elvittek Zajecsárba, ahol több verést kaptam, mint enni. Nagyon rosszul ment a dolgom. Október 12-én betörték a bolgárok és minket éjjel 11 órakor útnak indítottak és hajtottak nyolc hétig Szokolbánya, Krusevác, Kraljevó stb. ezeken a városokon keresztül Albánia felé. Nagy kínnal és elfagyott lábbal megérkeztem egy Struga nevű városba, ahol sikerült a csapatomtól elszökni és elbújni egy rossz épületbe, amelyik tele volt szalmával. Nyolc napig vártam éhen a bolgárokat, csak éjjel tudtam kimenni és nyers tököt meg káposztalevelet bevinni nappalra, hogy éhen ne haljak. Amikor jöttek a bolgárok, jelentkeztem és mindjárt kaptam kenyeret.

Biel Béla, őrmester az 1-ső népfelkelő ezrednél: Elfogtak december 13-án Ripányban és útnak indítottak. Útközben az örök teljesen kifosztottak, köpenyemet, bakkancsomat, pokrócomat elszedték. A pénzemet is elszedték tőlem. Ripányban könyörögtem a századparancsnoknak, hogy adasson vissza egy pár fehérneműt, mire alaposan összeszidott a nemzetséggel együtt. Ripányból Nisbe mentünk, roppant nehéz utam volt, semmi élelem, a nagy hidegben ruhámtól megfosztva. Éjjel a legnagyobb viharban a szabadban aludtunk. Nisben is a szabadban háltunk. Onnan elkerültem Svilajnacra deckungot ásni saját testvérem ellen és egész nap nem lehetett mást kapni, mint ütletet és mást nem lehetett hallani, mint: svába, dolgozz, az anyádat... Később tifuszba estem és hét hónapig feküdtem. Alig voltam pár napig kint, amikor útnak indítottak és kilenc

hétig hajtottak étlen-szomjan Elbasszánig. Ott elbújtam egy híd alá és megvártam a bulgárokat.

Csak Imre, közlegény a 37-ik gy.-e.-ben: Amikor elfogtak a szerb katonák, első dolguk volt a motozás. Amit találtak, mindent elvettek tőlem, pénzt, a pokrócomat, a fehérruhámat, mindent. Rálján dolgoztattak, de akkor már maródi voltam és nem bírtam a munkát, de a vén komitácsik vastag bottal fenyegettek és én betegen kínoztam magamat a dologgal. Százkilós zsákokat kellett vinni, aki nem bírta, addig ütötték, amíg meg nem halt, mert a magyarra haragudtak. A kórházakban is sokan haltak éhen és a rossz gondviselés miatt, amit én láttam a saját szememmel, mert ott voltam három hónapig. Mikor a bulgárok betörték, a helyzet nagyon rossz lett, mert ennem nem adtak, csak hajtottak mezítláb, éhen. Az úton találtam egy pár rossz bocskort, azt főszedtem és a lábomra kötöztem. Élni döglött ló húsával éltem hétről-hétre. Elbasszánban kukoricát, babot elszórtak a szerb trének, abból tengődtem. Görögországon keresztül szöktem meg a szerbektől.

Ezt így folytatni lehetne heteken keresztül, de elég a borzalomból ennyi. Irtózatosan sokat szenvedtek a mi derék fiaink, akiknek a szerbek szemében az volt bűnük, hogy vitézül harcoltak a haza ellenségei ellen. Ebben a pár esetben benne van sok ezer ember sorsa. A szenvedésüket számon kell majd kérni a hitvány népségtől és a legfejlettebb kultúrával büszkélkedő szövetségeseiktől. Ebbe a könyvbe is csak azért vettem bele ezt a tudósításo-mat, hogy még nehezebben felejtődjék a véreinken elkövetett gazság.

ALAKOK AZ ESTHOMÁLYBAN ...

Délután volt, mire beértem Doiranba. Lomha, egykedvű eső esett, a közeli hegyek ködpalástban hallgattak, a tó fölött tejfehér gomolyagok úszkáltak. A napfényben gyönyörű vidék most éppen nem volt vidító. Az agyagos, fölázott földön csak csetelvebotolva haladhatott a gyalogbaktató, a szem a nyúlós talajra bámult, a némileg biztosabb utat keresve, a fül megtelt a kihalt vidéknek fájó csöndjével, amelyik jobban hasogatja a dobhártyát minden becsületes lármánál. Olyan vigasztalan volt azon a napon a vidék, hogy kicsivel több szomorúságtól már sirva fakadt volna az ember. A városka is félig üresen, de mindenkifölött szürkén és bánatosan simult a tóhoz. A csukott ablakú házak, az üres boltok csöppet sem hatottak fölemelőleg a kedélyre, ha nagyritkán élő lény került elém, még rosszabbul érintett: az egy-két ember, amint hallgatagon, magába merülve, homlokán a gond ráncaival lépkedett az utcán, szívfacsaró látvány volt. Az utcákon patakokban folyt a szennyes esőlé: a vízbe egész léckerítéseket dobáltak a katonák, hogy valahogy ellehessen haladni a házak mentén. Minden tizedik házban, ha mutatkozott élő, de asszony, gyerek, fiatal férfi alig: az öregek, nyomorékok tanyája most ez a máskor békés városka.

Doiran — ez megmagyarázza a városnak, a lelki állapotát — két front között fekszik. A szó szoros értelmében kell ezt venni: a német front a város mögött, a francia front a város előtt húzódik el. A franciák minden házat, minden embert látnak és ha bármikor összeütközésre kerül a sor, bizonyos, hogy ez a szerencsétlen hely alaposan megsínyli majd a harcot. Rossz itt élni azzal a tudattal, hogy a szomszédos hegyeken ágyúk álldogálnak, amelyeknek a szája ide ásít és egy napon talán tüzes romlást köp a békés hajlékokra. Rossz úgy élni, hogy tudom: ellenséges őrszemek pillantása alatt járok-kelek az utcán és láthatatlan tekintetek hidegen és makacsul követnek mindenfelé. Rossz úgy élni, hogy egyszerre csak megtelik fölöttem az égbolt fekete pontokkal és a fekete pontok kis fehér gomolyagokkal vívnek harcot fõnn a magasban, itt len pedig hegyet rengettető dörrenéssel pukannak a ledobott bombák.

Még mindig esik az esõ, a köd a hegyeken egyre sűrűbbé válik, a tavat szinte egészen eltakarja a párából szõtt fátyol. Két német lovastiszt jön a város vége felõl és hívnak: látogassam meg õket, talán tudnak adni némi meleg kávé. Elhagyott kávéházban rendezték be az étkezőhelyiségüket: úgy öt óra táján odagyúlik a többi is. Lehetnek együtt hatan. Adnak valamit, amit kávénak is lehet nevezni, mert folyadék, fekete és meleg, azután mutogatják a kincseiket: a tegnap lelõtt repülõgép forgóját — ma reggel halászták ki a tóból, miután a fõlszínen jelentkező olaj megmutatta, hogy hol rejtõzik az elsülyedt gép — elõszedik a fotográfiákat, amelyet az elpusztított gépmadáról készítettek, fõlhívják a figyelmemet a kis bőrvánkosra, amelyiken ülök: a francia figyelõtiszt ülése volt, az oda-szíjjazott szegény hadnagyot ma reggel oldották el róla, ahogy fõlhozták a hullámsírból. Azután beszélnek vegyesen vígat, szomorút: a kis, sötétes helyi-

ség inkább az utóbbira hangolná az embert, de ezek a német tisztek erősek, fiatalok, vidámak, nem sokáig áll meg náluk a poshadt hangulat. Akkor meg éppen harsányan kacagnak, amikor beszélnek, hogy nemrégiben írás jött a hadosztályparancsnokságtól, amelyben komoly szavak önmegtartóztatásra és nagy mérsékletre intenek és fölülről elrendeltetik, hogy ezentúl hetenként kétszer hústalan napot kell tartani.

— Akkor éppen hat hete nem ettünk húst, amikor a parancs jött — harsogja kacagva az egyik hadnagy, a többi versenyt nevet vele.

— Hús — mondja csöppet álmodozva a kapitány, a fél svadron parancsnoka — hús, olyan is van még?

Legyint a kezével, sóhajtvá fölemelkedik:

— Megyek, megnézem az előőrsoket, ha akar, kijöhet.

Indulunk a mind erősebben szakadó esőben. Ilyenkor az ember okvetlenül ejt néhány zokszót az időről.

— Már pedig ezt az időt kár szidni — mondja csöndesen a kapitány a gummiköponyeg kámzsája alól — az ilyen időben békén maradunk a szorgalmas francia repülőktől.

Az esthomály első sötétebb árnyalásában nő a vidék vigasztalansága és komorsága. Hamarosan magunk mögött hagyjuk a várost és a víz mentén folytatjuk az utunkat. Nádas, mocsaras partja van itt a Doiran-tónak, ebben az esti órában a békák ezrei lármáznak a moszatos posványban. A túlsó partból alig látszik valami: két görög falu elmosódott körvonalai furakodnak át a párán, csak Doiran vasúti állomás világít ide fehérebben. Ez is görög terület, most valami kevés görög lovasság vigyáz rája. A cuppogós, barna országúton köpenybe burkolt poszt áll és csodálkozva néz rám, a kapitány mellett haladó félcivilre. Ötszáz lépéssel odébb másik

poszt: éppen olyan masszív és merev szobor az esthomályban, mint az előbbi. Előttünk az országút: most ebben a kétes, féléles esti világításban minden kis pocsolya fénylik a barnás testen. Ameddig a szem ellát, egyetlen ember iparkodik felénk. Német tiszt, a karján szeges végű botot lóbál, a kezében hatalmas bokréta vadvirágból. Ilyenkor is kint járt természetet csodálni, domboldal virágját tépni: mit is kezdhetne ebben az elátkozott, alvó városban?

A kapitány fölpillant a sáros földről és minden izgalom nélkül recitálja:

— A dombig a mienk, ott túl a franciák állnak. Ide háromezer lépés az első francia őrszem, amire fölérünk, csak ezeröttszáz lesz. De sohasem lövünk egymásra, nincs semmi értelme. Itt csak figyeljük egymást.

Lekanyarodik az útról és nekivág a dombnak.

— Előttünk a géppuska, amelyik az országutat védi. Látja?

— Nem, kapitány úr.

A kapitány nem szól, csak nevet, aprókat kacag, titokzatosan és buzgón mászik följebb a csúszós ösvényen.

— Közvetlenül előttünk a géppuska, amelyik az utat védi. Látja? szólal meg újra.

— Nem, kapitány úr.

A kapitány hátrapillant ingerkedve és csettint az ujjával jókedvében.

— Rálépünk a géppuskára... — köztöködik.

Elöttem fej emelkedik ki a bozótból. Élesen válik el a mindinkább feketedő bokroktól és tisztán rajzolódik a szürkés-fehér levegőbe.

— Halt — hangzik csöndesen, inkább csak a kapott parancsnak megfelelően, mert hiszen az őr-álló katona megismerte a kapitányát.

— Hát itt a géppuska, — nevet még mindig a kapitány és a géppuska — nincs sehoh. Bozóttal fődött árok előttem, innen is, onnan is szótlán embe-

rek másznak felénk, azzal a mindenkor a földre lapuló testtartással, amelyet az állandóan ellenség előtt tartózkodó katonák sajátítanak el, de a géppuskát mégis csak akkor látom meg, amikor ráteszik a kezemet: mesteri módon rejtőzik a bozót közt. Előkerül az őrmester, jelentkezik, a kapitány köszöni, azután megint elindulnak az alakok az esthomályban: itt is — ott is eltűnik egy silhuett: a figyelők újra visszahasalnak, a pihenő legénység újra a vackába bújik, az őrmester visszatér egyszerű vacsorájához.

A kapitány ezután erőteljesen törtet fölfelé a dombon. Néha elneveti magát és diadalmasan hátránéz: a géppuska dolga szörnyen tetszik neki. Kis idő múlva megáll és előre mutat: de már ezt én is látom. Födött helyen nagyszerű lakások bújnak meg, finom gerendás, gyeptéglával födött, ablakos kunyhók. Egy apró, három nagyobb. Az egyik kiadósabb tábori örs tanyázik itt. Kis tisztáson néhány katona mozog és nehezen induló tűzzel bajlódik. Két hadnagy jön felénk, mind a ketten tiszták és jókedvűek, pedig hetek óta itt laknak ezen a dombon. A legények is rendesek, a lakásaik is jók. Mindegyik szálláson virág, ami itt sok van, majdnem annyi, mint teknősbéka, éppen ezért is akad minden „Unterstand”-ban néhány tucattal.

Fönn a domb tetején megint megjelenik az óvatosan fölbukkanó fej: a kiállított őr vett észre. Hasal a nedves földön, éppen csak a fejét fordítja felénk és halkán újra fölhangzik a folyton jobban ránköröző homályban:

— Halt...!

A kapitány fölugrik a katona mellé és int, hogy óvatosan kövessem. Mi is lehasalunk a sárba. Előtűnk szelíd hajlású domb, a lejtője lenn végződik a tónál. Világosabb és sötétebb foltjait még az esthomályban is meg lehet különböztetni. Az oldalain erdő lehet, a teteje csupasz. Út vezethet át rajta,

mert a gyakorlottabb szem fölfedezi a halvány szürkés csikót.

— Ilyenkor szokták odaát az őrséget fölváltani.

Nézzük kimeresztett szemekkel a domb tetején szürkölő, kacskaringós, fonálnyi vastag csikót, egyszerre csak megjelenik az első árnyalak. Utána fölbukkan még kettő. Úgy rajzolódnak a világosabb háttérre, mint a kávéházi művész fekete papirosból metszett alakjai a fehér lapra. Minden különösebb óva-tosság nélkül halad a francia patrull, hogy éjszákára fölváltsa az eddig szolgálatban volt őrséget.

— Most mindjárt lekanyarodnak balra — sugja a kapitány, — mert ott az őrhelyük.

Az őrség csakugyan lekanyarodik és eltűnik. De jönnek mások: három-négy kis őrség bontakozik ki a sötétzöldből és lassan húz el az esti égbolt előtt. Néhány percig tart csak ez a kísérteties játék: hangtalan alakoknak a suhanása az esthomályban. Azután odaát elcsöndesedik minden, ámbár lehet, hogy az igazi mozgás csak ezután kezdődik, de a sötétség kezdi elnyelni az alakokat, a szem is elfárad. Visszanézünk: a mieink tája is megélenkült. Az emberek mind kitelepedtek a szabadba, kis csoportokban beszélgetnek vagy halkán dudorásznak. Nálunk is elindultak a fölváltások és a kiküldött patruklok. Itt is, ott is imbolyognak az árnyalakok az esthomályban ...

Az eső elállt, a levegő kezd megtelni a tóvíz és vadvirág szagával. A hold sikeresen legyűrt egy felhőt és a rongyain köröszkül kitekint a tóra. Vékony, reszkető ezüstoszlop táncol a vizén. A görög falvakban halvány fények gyúlnak föl és a doirani vasúti állomás fehér falai szikrázva villának át a sötét országútra, amelyen visszamarsolunk a sötét városba...

TARTALOM

OROSZ-LENGYELORSZÁGBAN:

A Bug-hadsereg útja	7
Tojásvásár	11
Meghódított földön	16
Elment a rabbi	20
A német Varsó	25
Breszt-Litovszk, a bevehetetlen	31
Stepaniova	36
Repülő jön	40

SZERBIÁBAN:

A Gallwitz-sereg átkelése a Dunán	47
Éjjel Belgrád felé	52
Tekia és Ada-Kaleh	58
A Morava völgyében	64
Szerb városok	70
Krusevác	75
Az utolsó shrapnell	80
A béke országában	85
A régi török hadiúton	90

MACEDÓNIABAN:

	oldal
Üsküb	99
Szerb uralom alatt.....	103
A háborús Üsküb	107
Emberfejek	112
A megnyílt Macedóniában	117
Sasok a sziklák fölött.....	121
Kápolna a hegyen	126
Kral Markó vára	130
A Babuna-szoroson keresztül	134
A monasztiri shylockok.....	138
Az üvöltő derviseknél	142
Görög földön	148
A monasztiri koldusok.....	152
A fekete seik.....	156
Az utolsó ütközet.....	161
Az Ochrida-tó partján	165
Üres klastromok	170
Akik a pokolból szabadultak	176
Alakok az esthomályban.....	185